

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՂԱՉԱՓՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Ա.

ՄԻՋՆԱԳԱՐԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՂԱՉԱՓՈՒԹԻՒՆ

ՌԱՄԿԱԽԱՌՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Կ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

Բ.

ՅՈՎՆԱԹԱՆ ՆԱՂԱՇ

ԵՒ ՆԱՂԱՇ ՅՈՎՆԱԹԱՆԵԱՆՔ

ԳՐԵՑ

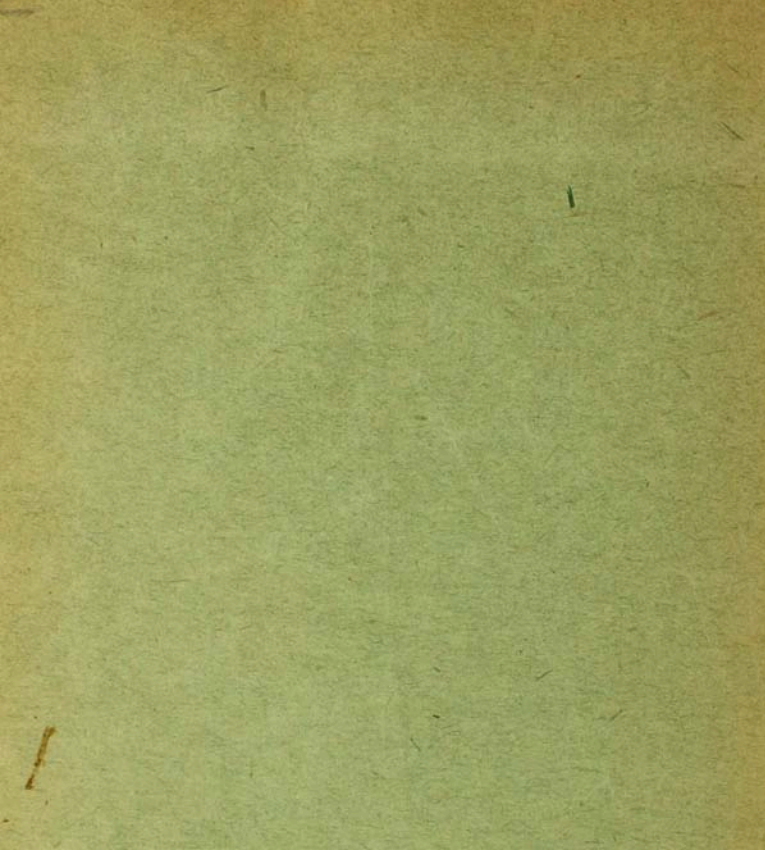
Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1911.

ՄԻՋՆԱԳՈՐԵԱՆ ՀԱՅ ՏՈՂԱԾԱՅՔ

Բ.

ՄԻՋՆԱԳՈՐԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՂԱԶԱՓՈՒԹԻՒՆ
Ի ԱՄԿԱԽԱՆ

ԵՒ ՅՈՎՆԱԹԱՆ ՆԱԳԱԾ ԵՒ ՆԱԳԱԾ ՅՈՎՆԱԹԱՆԵԱՆՔ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԱԵ

Ա.

ՄԻՋՆԱԳԱՐԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՂԱՉԱՓՈՒԹԻՒՆ

ՌԱՄԿԱԽԱՌՆ

Բ.

ՅՈՎՆԱԹԱՆ ՆԱՂԱՇ

ԵՒ ՆԱԳԱԾ ՅՈՎՆԱԹԱՆԵԱՆՔ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1911.

891-99-09

2

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
1961 թ.

Մ Ի Զ Ն Ե Գ Ը Բ Ե Ը Ն

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԱՂԱԶԱՓՈՒԹԻՒՆ

Ռ Ա Մ Կ Ա Խ Ա Ռ Ն

Գ Բ Ե Ց

Հ. Ղ Ե Ի Ո Ն Դ Վ. Յ Ո Վ Ն Ա Ն Ե Ա Ն

Մ Ի Թ . Ռ Ի Տ Ե Ն

A $\frac{\pi}{31826}$

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Թ Ա Բ Ե Ը Ն Տ Գ Ա Բ Ա Ն

1911.

Ա Ջ Դ

Աշխատութիւնս որոշուած էր սկզբնաբար Հետա-
գոտութիւնք Նախնեաց ռամբօրեանի գործոյն մէկ
զլուկը կազմել. բայց ապա լաւագոյն համարուած է
առանձին հրատարակել. եւ իբրեւ այսպիսի 1895ին
սկսած է մաս առ մաս լոյս տեսնել Հանդէս Ամբօրեայի
մէջ (1895. էջ 305-310, 1896, էջ 52-55, 115-119):
Գործն պիտի քաղկանար ըստ Հեղինակի ծրագրին,
կրկին քաժիմներէ՝ «Ա. Տաղաշափք եւ տաղք».
Բ. Լեզոս եւ Բեքրակսնութիւն:

Թէեւ Հեղինակը գործոյն սկիզբը ծանուցած էր
(«ՀԱ», 1895, էջ 305) թէ ձեռագիրը արդեն աւարտած
է, բայց որչափ կ'երեւայ ո՛չ վերջնական խմբագրու-
թիւնը, որովհետեւ երրորդ յօդուածով ընդհատել է
կտրը (1896 Մարտ) մէյ մ'ալ ձեռք առնուած չէ մինչեւ
ալեգարդ Հօրը անակնկալ մահը († 1897):

Դժբախտաբար այն օրէն ի վեր գործն մնաց
անաւարտ, եւ արտատպուած երեք թերթերն անկենդա-
նութեան դատաւարտուեցան: Ուզելով կենդանացնել
մեծամուն Հանգուցելոյն գեղեցիկ ձեռնարկութիւնը,
Թղթատեցի թողուցած ձեռագիրները մի առ մի, յուսով
թէ կը յաջողիմ գտնել գործոյն մնացորդը: Բայց ի գուր:

Կար, այո՛, գործոյն անձեւ ընդհանուր կմախքը,
ուսկից սակայն կարելի չէր յառաջ բերել ամբողջու-
թիւն մը, մանաւանդ Բ. քաժիմին: Բայց այս կմախքի
վրայէն այնչափ ալ դժուարին չէր լրացնել առաջին

բաժինը, զոր եւ փորձեցի ամբողջացնել, այնպէս որ
 իւր համառօտ ծրագրին մէջ կարելի է զայն այժմ
 ամբողջութիւն նկատել:

Յուսով ենք թէ նախնեաց ռամկօրէնով հետա-
 քքրուողները պիտի ընդունին զայն սիրով եւ պիտի
 գտնեն ինն շահեկամ դիտողութիւններ:

Գործոյս կցած ենք մեր ուսումնասիրութիւնը
 Յովնաթան Նաղաշի և՛ Նաղաշ Յովնաթանեանց մա-
 սին, որ նախնաբար լոյս տեսած է Հակոբյանի մէջ (1911,
 Թ. 4-7):

Հ. Ն. Ա.

Յ Ա Ն Կ

ԱԶԴ	6-9
ՅԱՆԿ	7-9
Ա. ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԱԶԳԱՑԻՆ ՏԱՂԱԶԱՓԷ . . .	1-48
Նախագիտելիք	1-7
1. Վարդան Հայկազն	7-10
2. Խաչատուր աշակերտ Ն. Լամբր	10-13
3. Կոստանդին Երզնկացի	13-16
4. Յովն. Երզնկացի	17-18
5. Խաչատուր Կեչառուեցի	19-22
6. Մկրտիչ Նաղաշ	23-27
7. Յովն. Թուլկուրանցի	27-33
8. Գրիգոր Աղթամարցի	33-41
9. Անանուն տաղք	41-45
10. Ժողովրդական անգիր երգեր	46-48
Բ. ՅՈՎՆԱՓԱՆ ՆԱԳԱՇ ԵՒ ՆԱԳԱՇ ՅՈՎՆԱ-	
ԹԱՆԵԱՆՔ	49-117
1-3. Յովնաթանի մասին ծանօթութիւնք մինչեւ վերջերս: — 4-6. Կենսագրական գծեր: — 7-9. Իր տաղերու թիւը անհարազատք: — 10. Տաղերու նկարագիրը: — 11. Յովնաթան՝ նկարիչ: — 12. Իր որդիք՝ Յակոբ եւ Յարութիւն: — 13. Յակոբ՝	

քանասանդ. իր տաղերու թիւը: — 14—16. Յակոբ
 եւ Յարութիւն նկարիչները: — 17. Յովնաթան
 Յովնաթանեան նկարիչը. Ղուկաս Կաթ. ի թուլթը:
 — 18—19. Լէջմիածնի Տաճարին նորոգութիւնք: —
 20—21. Յովնաթանի նկարները հոն: — 22. Ստեփ.
 Վրդ. Լեհացի: — 23. Տաճարին նկարներու վրայ
 այլ եւ այլ ազդեցութիւնք: — 24—25. Յովնաթանի
 արուեստին նկարագիրը: — 26. Պսակ մը ժԸ դարէ՛
 Յակոբ նաղաչի:

Մ Ի Զ Ի Ն Գ Ա Ր Ե Ա Ն

Ա Զ Գ Ա Յ Ի Ն Տ Ա Ղ Ա Չ Ա Փ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ռ Ա Մ Կ Ա Խ Ա Ռ Ն

Ն Ե Խ Ե Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք

Չափաբերական կամ ոտանաւոր գրուածոց կողմանէ Ռամկօրէն գրականութիւնը չի կրնար մրցութեան ելլել արեւելեան գլխաւոր ազգաց գրականութեան հետ, չունենալով այն ազգաց պէս ականաւոր հեղինակներ՝ որ ընդարձակ չափաբերական քերթուածովք հռչակ հանած ըլլան: Սակայն կան նաեւ առ մեզ ոչ սակաւ Գրիչք՝ որ ի միջին դարս ռամկօրէն կամ ռամկախառն լեզուաւ ոտանաւոր մանր գրուածք թողած են¹:

Այս ոտանաւոր մանր գրութիւնք մեծաւ մասամբ հաւաքեալ կը գտնուին ձեռագիր Տաղարանաց, Ռսկեփօրիկներու եւ այլ նման հաւաքածոյից՝ մինչեւ նաեւ Մաշտոցաց մէջ, — վերջիններն սովորաբար զայնպիսիս բովանդակելով՝ որ իբրեւ Ողբք մեռելոց կը գործածուէին՝ Մեռելաթաղի ամբողջացուցիչ մասն համարուելով: — Ասոնցմէ զատ՝ կան նաեւ ժո-

1 Հետաքննիք կարող են այս Տաղաշափից անուանքը գտնել առաւելապէս ի Յո-ւնի+ Հոյբիւնոց (Հտ. Բ. ԳԼ. Ժ.Թ.) ուր ընդարձակ կը խօսուի ազգային Վիպասանութեան վրայ, անպիւր ժամանակներէ (Գողթան երգերէն) մինչեւ վերջին ատեններս: (Տես առանձինն Հտժ Զ. էջ 122—127: — Տես նաեւ Պամ. Հայ. Դպր. Հտ. Բ. էջ 261—273:)

ղովորդական (անգիր) երգեր, որ շատ տարածեալ են ի զանազան գաւառս, եւ սերընդէ սերունդ կ'անցնին աւանդութեամբ եւ հետզհետէ կ'աճին, թէեւ ինչպէս բնական է՝ անշուշտ փոխուելով:

Հայերէն տպագրութեան առաջին տարիներէն սկսեալ՝ բայց առաւելապէս ներկայ դարուս մէջ, այս տաղաչափական գրուածներէն ոչ սակաւք հրատարակուած են եւ օրըստօրէ կը հրատարակուին՝ թէ առանձին տետրակներով եւ թէ մանաւանդ պարբերականաց մէջ: Գլխաւորաբար Բաղամիտի իւր գրեթէ յիսնամեայ ընթացից մէջ մեծ յաճախութեամբ հրատարակած է այսպիսի տաղեր եւ ոչ սակաւ ժողովրդական երգեր: Այլ պարբերականաց կամ գրոց մէջ ալ երբեմն կը տեսնուին այսպիսի չափաբերականք, բաց յայլոց՝ Սրուանձտեանց Գեր. եպիսկոպոսին հրատարակութեանց, մանաւանդ Մանանայի եւ Համով-Հորովի մէջ բազմաթիւ տաղեր, առաջնոյն մէջ՝ աւելի գրաւոր ռամկաստն կտորներ, իսկ երկրորդին մէջ՝ ժողովրդական անգիր երգեր մեծաւ մասամբ գաւառական բարբառներով:

Ռամկական գրականութեան հասակակից է բուն ռամկական տաղաչափութիւնն: — Տեսած ենք (Հետադ. 11) թէ ամէնէն յառաջ Շնորհալի Հայրապետն ի նոյն ձեռնարկած է իւր Առակներովն (Հանելուկներովն), որոց մասին արդէն երկարագոյն խօսած ենք: — Թէպէտ իրմէ կանխագոյն ժամանակներէն եւս մնացած

են քանի մի ոտանաւոր գրութիւնք, որ նուազ կամ աւելի չափով խառնեալ են ռամկականութեամբ. բայց հնար չէ կարծեմ զանոնք ռամկական տաղաչափութիւն կոչել, այլ կը մնան միշտ ռամկախառն գրաբար: Եւ արդարեւ ո՞վ կարող է ռամկօրէն անուանել ի Թ. դարու Գրիգորի Նարեկացւոյ գրած ընտիր տաղերէն մի քանին, անոնց մէջ գտնուող սակաւ ռամկականութեանց պատճառաւ¹: Եւ ոչ իսկ պատշաճ կը համարինք նոյն անունը տալ ի Թ. Գ. դարու Գրիգորի Մագիստրոսի հապճեպով յօրինած հազարտողեան անշուք գրութեան, յորում տեսնուած ռամկականութեանց նայելով, հնար է այո ռամկախառն կոչել, այլ ոչ աւելի ինչ²:

* * *

Վասիւնթաց տողերուն մէջ Գրիգոր Մագիստրոսի յիշատակութիւնն առիթ կու տայ մեզի յառաջ բերել յաջորդ տեղեկութիւնն,

¹ Հրատարակեալները տես ի Մասենապրութեան Գրիգորի Նարեկոյ Աւանից Աւնականի, Աենեակի, 1827, էջ 376—386: Տես նաեւ Հետազոտութեանցս սկիզբներն (էջ 25, 26) այն տաղերուն երկուքէն բերուած գեղեցիկ հասակատրները:

² Ահա քանի մի օրինակ. Թէ երթայք մտէք = մտանէք. լսեցին, լսեալ, լսեալ, մտաւ, աճեալ, արգելին, չողային: Մի վախէք: Աճել հետ հասակին, յետ նայեցաւ, երկնից վերեւ, յաւուր վերջի տօնին: Վապէր իւրն ղենջակ: Չէր փոյթ վասն այսոր դանձապահին: Ակահ այնոր եղեն: Չիս մէն թողուլ: Ընդ իս ու սուրբ Հոգին. զքողն ու զգօտին. զիմ բանն ու զՈրդին. հաւ խօսեցաւ ու նա յիշեաց: Բանն կապած է հուետորին. խօսքն խեղդած՝ կոծ երեսին: Սուա եմ զմտաղած ի կենցաղումս: Չաչերն փորէին: Անդարձանի = կտակիւք, անուանանին, երեւմանին, կատարձանին . . . թող՝ մատենանի, խորհրդանի . . . որք գրեթէ ամէն իջի մէջ կը տեսնուին:

որմէ կը տեսնուի թէ ինչ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է նոյն բազմահմուտ Մատենագիրն ռամկօրէն՝ մանաւանդ թէ ընդհանրապէս հայերէն միջին եւ նոր Ռտանաւորի կազմակերպութեան:

« . . . ԺԱ. դարու մէջ կը սկսի Յանգաւոր թուական տաղաչափութիւնը Արաբացւոց նմանութեամբ, բայց առանց անոնց ամանակի ելեւէջքին, որ արաբական տաղաչափութեան գլխաւոր զարդն ու հոգին է (երես 404)*. վասն զի հայերէն բառերու վրայ երկարութիւն ու սղութիւն չէր դիտուեր: Այս նորութիւնս, այս եկամուտ արուեստը՝ թէեւ պատուաստիւ եւ ոչ ի բնէ ազգային, քիչ ատենուան մէջ բուն ազգային սովորական տաղաչափութեան տեղ կ'անցնի, ինչպէս ընդհանուր գրաւոր աշխարհի՝ նոյնպէս չայոց երկրին ալ, որ մանաւանդ պարծանօք մը գրկած է նոյնը: Ալ անկէ ետեւ բնական էր՝ որ նոյն ընդհանրականութիւնը՝ դրացի (արեւելեան եւ արեւմտեան) ազգաց ընթացակից չայուն ալ տիրող ընել տար այս Յանգաւոր թուականը, որուն առջեւ սկսէր ցայն վայր ի գործածութեան եղած Չափականը տեղի տալ¹:

* Քնն. քերականութեան, ուր այսպէս կը գրուի. «Կը կարծուի թէ Արաբացւոց Լ-ֆիյ-մներուն ու Գ-ֆիյ-մներուն նմանութիւնն եղած ըլլայ միջին դարու եւրոպական (Տրուխոներու) յանգաւոր Տաղաչափութեան առաջնորդը: Սակայն հարկ է ծանշնալ թէ արաբականը՝ թէեւ իրօք յանգական է, բայց գլխաւորաբար մտադիր է ամանակի եւ կանոնաւոր շեշտի ելեւէջքին. որով յանգէն աւելի՛ իւր երաժշտական շարժումը նախանձելի պէտք էր ըլլալ»¹.

¹ Ինչպէս ասութեան կերպէն ակնյայտնի կ'երեւայ

“Յանգական Տաղաչափութեան կամ մանաւանդ ճիշդ թուականին՝ գլխաւոր արդիւնաւորներն եղած են Գր. Մագիստրոս, (որուն համար մեր մէջը Հայր Արաբականին ճանչցուած է,) եւ անկէ դար մը ետքը Ն. Շնորհալի՝ իւր քերթուածներուն շատութեամբն ու չափուց (իմա՝ Ոսից) պէսպիսութեամբը”։ (Քնն. Քերակ. էջ 426։)

* * *

Թէպէտ կ'ենթադրենք որ ընթերցողաց շատերը տեղեակ են ոտանաւորի կազմակերպութեան օրինաց. սակայն եւ այնպէս աւելորդ չենք համարիր դնել աստ անոնց համառօտ բովանդակութիւնն, որպէս զի կարենանք գիւրաւ հետազօտել անոնց կիրարկութիւնն ի ռամկօրէն ոտանաւորս։

Թուական եւ Չափուց՝ իրարմէ տարբեր կու տեսակ ոտանաւորի անուանք են։ — Թուական կը կոչուի այն տեսակն՝ որոյ իւրաքանչիւր տողն որոշ թուով վանկ կամ ունենալու է։ Այս տեսակին կը տրուի նաեւ Յանգաւոր (Թուական) անունն, եթէ ինչպէս սովորաբար կ'ըլլայ՝ երկու երեք կամ աւելի իրարու յաջորդող տողերու յետին ծայրը միեւնոյն յանգն ունենայ, որ է ասել՝ միեւնոյն գրերով կամ միեւնոյն հնչմամբ վերջաւորի։ — Իսկ

Հեղինակն այս վերջին խօսքովն այն կ'ակնարկէ թէ առ մեզ եւս կային ի հին ժամանակաց զանազան տեսակ չափական տաղեր եւ երգեր, զոր եւ աստ անդ բացայայտ կը գրէ։ (Տես մանաւանդ յէջսն 405—411։)

Չափանակ կ'անուանուի այն տեսակն, որոյ՝ փոխանակ վանկերու թիւն համրուելու՝ կը չափանանակն, այս ինքն՝ անոնց երկարութիւնն ու սղութիւնը¹:

Ինչպէս այս համառօտութենէն կ'երեւայ՝ երկու տեսակ ոտանաւորացս կազմակերպութիւնն իրարմէ տարբեր սկզբանց վրայ հիմնեալ է: Միայն գլխաւոր կէտի մի մէջ երկուքն իրարու հետ ըստ մասին կը միաբանին, որ է՝ շարժի (césureի) կէտն, եւ կը կայանայ իւրաքանչիւր տողն անդամատելով՝ երկու կամ աւելի հաւասար կամ անհասար անդամոց հատանելու վրայ: Սակայն յայտմ՝ միաբանութեան եւս կայ զանազանութիւն. վասն զի անդամատելն իրարմէ տարբեր կերպով կը գործադրուի: — Չափանականին շատաճր մեր սահմանէն դուրս է: Իսկ թուականն շատաճն յայտմ՝ կը կայանայ, որ նոյնպիսի ոտանաւոր յօրինողն, — բաց ի վանկերու թուէն եւ յանգերու նոյնութենէն՝ — հոգ տանի նաեւ տողերն ըստ պատշաճի եւ ըստ մասնական կանոնաց առողանութեան անդամատել՝ երբ տողն հնգէն աւելի վանկ կամ ոտք ունենայ: — Այսպէս՝ 1. Վանկերու թուոյն ճշգրութիւնն, 2. Յանգերու նոյնութիւնն, 3. Հա-

¹ Յաստատուողս ինքնին կը հետեւի թէ միայն թուական տեսակին կը պատշաճի յատկապէս Որոշմանը կողմն, եւ Չափականին եւեթ՝ Չափանակութիւն, Տղանակութիւն, Չափանակ կամ Չափանակ կամ Չափանակ բան եւ քերթուած բացատրութիւնը: Սակայն այժմ սովորական եղած է երկու տեսակին ալ անխտիր միեւնոյն անունները տալ: — Գիտնալու է նաեւ թէ Չափական քերթողութիւնն հին լեզուաց սովորական է, իսկ թուականն՝ նոր լեզուաց:

տածի պատշաճականութիւնն կամ տողերուն կանոնաւոր անդամատութիւնն՝ թուական ոտանաւորի նիւթական կամ մեքենական կազմակերպութեան երեք պահանջներն են, որոց ճիշդ գործադրութենէն կախում ունի նոյն տեսակ ոտանաւորաց կանոնաւորութիւնն:

Ա.

Տ ա ն ղ ա չ ա փ ը ք ե ո տ ա ն ղ ը :

Ա. Աւարդան Հայկազն:

Մագիստրոսի օրինակին հետեւողութեամբ շինուած քերթուածներուն հնագոյնն է՝ նոր ժամանակներն յերեւան ելած ընդարձակ (900ի մօտ տողիւք) Գեղեղանիան որոնք է Գրեգոր Այստեղ, զոր Շնորհալըն Առակաց յօրինուելէն իբր յիսուն վաթսուն տարի յառաջ՝ ԹԲ. դարուն սկիզբներն՝ յօրինած է եօթն դարէ աւելի՝ անուամբ եւ գրութեամբ անծանօթ մնացած քերթողս:

Մեր Հետազոտութեանց Նախաշաւղին մէջ (էջ 26) համառօտիւ յիշատակելով սոյն քերթուածն, ռամկասուն գրաբարի կարգ դասած ենք, ըստ սկզբանց զոր կանխագոյն բացատրած էինք նկատմամբ զանազանութեան բուն ռամկօրէն գրուածոց եւ ռամկասուն գրութեանց: (Անդ, էջ 16, 17:) Յարգելով հանդերձ այս տաղս սկզբնաբար հրատարակողներուն կար-

ծիքն, որ քերթուածոյս ոճն ու լեզուն ուսմկական կամ աշխարհաբար կը կոչեն, (տես Բազմապետ, 1873, էջ 264, եւ Պատմ. Հայ. Գպր. էջ 678,) որոց եւ մասամբ իւրիք չենք կարող զլանալ մեր հաւանութիւնն, — մենք հարկ կը համարինք աստ եւս հաստատուն պահել մեր յառաջուան կարծիքն: Վասն զի եթէ Գերեզմանական տաղս իբրեւ բուն ուսմկորէն նկատէինք, կը ստիպուէինք ոչ միայն Գրիգորի Նարեկացւոյ եւ Մագիստրոսի՝ այլ նաեւ զայն քերթուածս եւս «Վերջէն կոչել, զոր ցայժմ ոչ որ համարձակած է «Վերջէն իսկ անուանել՝ թող թէ «Վերջէն, այս վերջնոց մէջ յաճախ տեսնուած ուսմկականութիւնքն լոկ «Վերջէն» առաջինն կոչելով:

Զիսորդ եւ իցէ, թէպէտ ուսմկասուն գրաբար համարուի Գերեզմանական տաղս՝ թէպէտ բուն ուսմկորէն, պատշաճ է որ առաջին տեղին տանք, ոչ միայն ի պատիւ հնութեանն, այլ նաեւ ներքին առաւելութեանց համար: Այս նաեւ պարագայ մի որ կը ստիպէ զայս տաղս դասել ի գլուխ միջինդարեան տաղաչափութեանց: Քերթուածս է, ինչպէս վերագոյն ըսուեցաւ, Մագիստրոսի առ Հայս մուծած ոտանաւորի տեսակին համեմատ շինուածներուն հնագոյնն: Բաց աստի՛ շինուած է ի պատիւ անոր հարազատ որդւոյն, որ հռչակաւոր Գրագէտ-Իշխանիս մահուանէն († 1058) քանի մի տարի ետեւ (1065ին) Աթողիկոս ընտրուելով, անոր մահուան վրայ 47 տարի անցած († 1105)

յերկնաւորս փոխուած է, որ արդարեւ զարմա-
նալի զուգադիպութիւն կրնայ համարուիլ:

Յորժամ ըզմտքբս ժողովեմ
 Ու ի քրննութեան բան պարապեմ,
 Յանկարծ զիմոցս աղէտ յիշեմ
 Յառաջ ու ի վերջ՝ զոր ճանաչեմ: . . .
 Ափ ի բերան համակ պահեմ,
 Չողբահամբոյր բանն արգիլեմ.
 Իւ յանձն առնուլ զայն չըկարեմ,
 Թէ ու ի կատարն չըբովեմ:
 Դարձեալ ի լուռ կալով չուժեմ,
 Դադար չըտայ ու ես չհամբերեմ.
 Թէ ու պակաս՝ բայց զոր կարեմն
 Չայն ծայրաքաղ ի լուր ամեմ:
 Իւ զբանաստեղծքն յորդորեմ,
 Հետ իմ՝ յասելն յօժարեմ:
 Յողբոց հանդէսըս հրաւիրեմ
 Չմարգարէից զխօսն աւանդեմ.
 Եւ զգուժարեբսն գումարեմ,
 Ըզձայնարկու կանայս կոչեմ.
 Անդ ի Հայոց սուգ ժամանեմ,
 Իւ զՀոգեւոր տէր աւաղեմ:
 Չեկեղեցւոյ լաց ծաւալեմ,
 Չիւր մերկութիւնն ցուցանեմ.
 Յետ գերութեանցն անգին ասեմ
 Տիրոջ մահովս այլ սասանեմ.
 Չհովիւն եւ զհօտն արտասուեմ
 Սկաւ մի բանք հատուցանեմ: . . .

Բայց բանս չէ իմ բաւելի,
 Ոչ գիտութեանս ոյժ զօրալի,
 Չամենագովն գովելի,
 Կամ Տաղ ասել գերեզմանի:
 Մովսէս պիտէր Խորենացի,
 Քերթողահայրն կենդանի,
 Իմաստութեամբն անչափելի,
 Չերդ նա հոգեւոր տուն եւ տեղի:
 Կամ յընկերացն իւր նազելի
 Բանիւք հօրքն ի հանդիսի,
 Յորոց անուանցն էին յահի
 Յունաց ճարտարքն եւ յերկիւղի: . . .
 Բայց էր չյիշեմ զոր ի մօտի
 Դեռ յերեկեան ժամանակի.

Գագիկ պիտէր Բագրատունի
 Ու Ատրնէրսէ՛հ Բագրեւանդցի,
 Իւր պերճ՝ բանիւքն էր պանծալի
 Չափովք տաղի Հոմերոսի.
 Գրուատ երգել բան տէրունի
 Աշխարհայոյս որդւոյն շիրմի:
 Կամ հոմանունն իւր սքանչելի
 Փիլիսոփայն Նարեկացի.
 Չայն հանճարեղն ես ուղէի
 Եւ ինձ ի յօգըն կոչէի:
 Չմեր շատ աղէտըս գրրէի
 Ու ապագայիցըն թողուի: . . .

Բ. Խաչատուր աշակերտ ն. Լամբրոնացոյ:

Միեւնոյն ԺԲ. դարուն վերջերէն ալ պահուած է այլ հարիւրտողեան տաղ մի գրեթէ նախընթացին ոճովն, զոր Ներսեսի Լամբրոնացոյ մահուան († 1198) առթիւ յօրինած է իւր Խաչատուր աշակերտն ու սպասաւորն: Ահաւասիկ նոյն տաղն եւս՝ սակաւ մի համառօտեալ:

. . . Ե՛կ առաքեալոյ Տարսնացի,
 Ի առ ամփոփէ զբանդ որ լսեցի.
 Ե՛կ Աթանաս լալոյս ձայնակից,
 Բաներս քո են պատարագի:
 Բայց իմ հսկող Տէրըն չերեւի,
 Ոչ մեկնըւի՝ ւ ոչ բացայայտի.
 Ոչ այլ պայծառ քարոզն ասուի,
 Ոչ այլ նման քեզ Տէր գըտանի:
 Ոչ ի քո բանք այլ որ տոչորի,
 Ոչ այլ հսկող թեւքը տարածի.
 Ոչ այլ անքուն ակըն բոյորի.
 Ոչ այլ հեղեղ արտսունքն թափի.
 Անտանեյի հեճն այլ չլուսի:
 Անբաւ հառաչն այլ չերեւի: . . .

Իմ Տէրն արթուն էր յամէն տեղի,
 Կիրթ էր ու վարժ ամէն իմաստի.
 Կենօքն սուրբ էր եւ ոչ քո պիտի,
 Վարուքն անբիժ նրման Մովսիսի.

Սրտիւն ողորմ նրման Պաւղոսի,
 Աղքատասէր նրման Յիսուսի:
 Ներսէս պսակ էր յեկեղեցի,
 Զարթուցանէր զամէնն ի բարի.
 Ներսէս անաչառ ծուլեցն ի տեղի,
 Հեզ եւ հանդարտ արթնոցն ի բարի.
 Ներսէս արթուն էր դէմ գիշերի,
 Հանէր ի գլուխ զըսպոն ի կարգի.
 Հետ սահմանէր զկարգն ի տեղի,
 Հետ խոկալով գրէր գրուի.
 Էրբ առաւօտ լինէր ցերեկի,
 Սկիզբն դներ նա պատարագի:

Ներսէս ցասումն էր ընդդէմ ախտից,
 Չար խորհրդոց չիտայր նա տեղի:
 Բայց զըւարթուն էր ի պատարագի,
 Հեշտ եւ կամակ եղբարցն ամէնի.
 Ներսէս աղբիւր անցամարելի,
 Ունէր ի գլուխն ի յիւր գովելի:
 Հետ տուրէր յաղագս ամէնի,
 Հետ արտասուէր ի պատարագի.
 Ներսէս վստահ էր ի սէրն Յիսուսի,
 Մեղաւորաց տայր զեկեղեցի.
 Յիշէր ըզբանըն մեծ տերունի,
 Թէ էս եկի վանց մեղաւորի:
 Ներսէս այրեաց լինէր խնամածու,
 Որբոցն հեշտ տեղի խօսելոյ,
 Ունեւորացն օրինակ բարոյ,
 Չունեւորացն էր տուն կենալոյ:

Աւաղ մտացն որ դադարեցաւ
 Աւաղ գրչին որ խոպանեցաւ,
 Աւաղ բանին որ պակասեցաւ,
 Աւաղ տեսոյն որ թառամեցաւ,
 Աւաղ բառին որ նուաղեցաւ,
 Աւաղ գերեացս որ որբ մնացաք:

Գու, Տէր, գրտար որում ցանկացար,
 Գու, Տէր, հասար ում կարօտացար,
 Գու, Տէր, առեր զոր վաստակեցեր,
 Գու, Տէր, տեսար որում ջանացար,
 Գու, Տէր, տուար ում անուանեցար,
 Գու, Տէր, հանգեար զի աշխատեցար:

Էս աղաչեմ զիմ Տէրրդ բարի,
 Չեռաց սընունդ ծառայս քո գերի,

Որ զայս լալոյ բանս գրեցի:
 Գիտեմ որ մերձ կաս այժմ Յիսուսի,
 Ծունըր կրկնեա վասն իմ ցանկալի.
 Տուր աղաչանս ինձ աղերսալի՝
 Դառնալ ի հող: Ինձ կեանք չպիտի:

(Չեռագիր Մտնդրնիս, Թ. 7. եւ այլուր:)

Իբրեւ Շնորհալոյն ռամկօրէն Առակաց նախընթաց եւ հետեւորդ ցոլացմունք կրնան նկատուիլ Աւարդանայ եւ Խաչատրոյ տաղերն: Նոյն միջոցներէն չկան մեզի ծանօթ այլ եւս ռամկօրէն կամ ռամկախառն ոտանաւոր գրուածիւնք: Այսպիսեաց բուն սկզբնաւորութեան ժամանակ կրնայ համարուիլ Թ. Գ. դարն, յորում երեւցած են քանի մի տաղաչափք, որոց թիւն օրըստօրէ աճելով՝ շարունակուած է մինչեւ Թ. Է. դար: Թող երկու յետին դարուց մէջ գրողներն, որոց լեզուն՝ թէեւ միշտ Նախնեաց ռամկօրէնին գլխաւոր յատկութիւնքն ունի, սակայն եւ այժմու ռամկօրէնին շատ կը մօտենայ:

Այլ երջին չորս (Թ. Գ. — Թ. Է.) դարերէն մեզի հասած ոտանաւոր գրութիւնք հարիւրաւորներով կրնան համրուիլ, որք մեծաւ մասամբ հեղինակն ալ կը ծանուցանեն՝ հասարակօրէն տողերուն կամ տներուն սկզբնագրերովն իւրաքանչիւրին անունը ձեւացրնելով, շատ անգամ ալ տաղին մէջն կամ վերջն իրօք գնելով: Մենք հազիւ քանի մի ընտրելագոյններն յառաջ պիտի բերենք ասոնցմէ: Ասան զի մեր յատուկ նպատակն ըլլալով ոչ եթէ հայ բանաստեղծու-

Թեան վրայ խօսիլ, այլ լոկ ուամկօրէն լեզուի տեսակիտէն զբաղել՝ ինչպէս արձակ՝ նոյնպէս ոտանաւոր գրութեանց քննութեան, ի հարկէ այնպիսի օրինակներ ընտրելու ենք, որ այս վերջին հայեցուածով կարեւորութիւն ունենան: Այսպէս՝ մեր շրջանէն դուրս կը մնան ոչ միայն այն տաղաչափութիւնք որ գրեթէ զուտ գրաբար են, այլ նաեւ այն ուամկականք որ բոլորովին անշուք են եւ լեզուի հայեցմամբ զուրկ ամէն վայելչութենէ: Եթէ ասոնց վրայ յաւելունք նաեւ զայնպիսիս՝ զոր զանազան ներքին եւ արտաքին նկատուոնք (կ'ուզենք ըսել՝ անոնց նիւթն ու ժամանակաց հանգամանքն) այնչափ յարմար չեն ցուցընելու հրատարակութեան, — կարծեմ լիով կ'արդարանայ յառաջ բերելու օրինակացս նուազութիւնն:

Գ. Կոստանդին Երզնկացի:

Մի եւ կէս դարու չափ լուութենէ վերջն, — որ միջոցէն՝ (եթէ դուրս հանենք Ն. Լամբրոնացւոյ աշակերտին՝ իւր այս վարդապետին մահուան վրայ շինածն եւ քանի մի յիշատակարաններ),¹ չենք գտներ ուամկօրէն տաղաչափութեան հետք, — յանկարծ յերեւան կ'ելլեն երեք քերթողք՝ իրարու գրեթէ ժամանա-

¹ Հասերուն մէջէն կը յիշատակենք Սմբատայ Սպարապետի ինքնագիր Յիշատակարանն, զոր 1269ին (յիսութն հարդր տանիութի = 2ԹԼ) յաւելցուցած է իւր 1266ին ընդօրինակել տուած մի ճաշոցին: Յիշատակարանս մեծապէս նշանաւոր է թէ բարձրաստիճան Սպարապետ-Քերթողին՝ թէ մէջն յիշատակուած կարեւոր դէպքերուն պատճառաւ: (Տես Սիսուան, էջ 71:)

կակից եւ պաշտօնակից, այս ինքն՝ վարդապետական աստիճանաւ պատուեալ եկեղեցականք, որոց կենաց միջոցն Ճ.Գ. դարուն վերջերէն՝ մինչեւ Ճ.Գ.ին կէսէն ետեւ կ'իյնայ: Երեք Քերթող վարդապետքն են Կոստանդին Երզնկացի, Յովհաննէս Երզնկացի եւ Խաչատուր Կեչառուեցի: — Երեք տաղաչափ Վարդապետացս մէջէն՝ առաջնութիւնն ամենայն իրաւամբք կարող ենք տալ Կոստանդինի, ոչ միայն այն պատճառաւ՝ որ իւր գրիչն քան զընկերացն բազմաբերուն է, այլ նաեւ անոր համար՝ որ իւր տաղերն շատ աւելի կոկ լեզուաւ գրուած են եւ լի են ռամկօրէնի բովանդակ վայելչութեամբն:

Ընծանօթ անձնաւորութիւն է Կ. Երզնկացի եւ հազիւ դարուս մէջերը ծանօթացած իւր տաղերէն, որ հաւանաբար գրուած են Ճ.Գ. դարուն սկիզբներն: Յիշեալ տաղերն՝ որ թուով 22 են՝ մեծաւ մասամբ բարոյական նիւթոց վրայ՝ հետզհետէ յօրինած եւ առաքած է ի Գաւրէժ գանուող Ամիր Փօլ անուամբ իւր բարեկամին, որ անշուշտ զանոնք օրինակած է ընդունելուն կարգան: Բովանդակ գումարութիւն տաղիցս ամիսփուած կը գտնուի 1336ի թուականը կրող ձեռագրի մի մէջ, որ ինչպէս նշանակեցինք՝ ձեռամբ իւր բարեկամին գրուած է ի Գաւրէժ:

Նոյն հազուագիւտ ձեռագրէն կայ այժմ օրինակ մի (չի նշանակուիր թէ բուն սկզբնագիրն է՝ եթէ ընդօրինակութիւն եւեթ) ի Մատենադարանի Ս. Վաղարու, յորմէ առեալ՝ եօթն

տաղ Տրատարակուած է Բաղձմէս օրագրին մէջ. մին՝ 1848ին (էջ 209), երկրորդ մի՝ 1862ին (էջ 98), որ մեր իբրեւ օրինակ ի մէջ բերելիքն է, իսկ մնացեալ Տինգն՝ 1866ին (էջ 82, 170, 206, 233 եւ 368): — Յայտնի է որ Տեղինակին եւ իւր գրութեան վրայ տրուած ծանօթութիւնն եւս առնուած է նոյն Բաղձմէսին (1866, էջ 80—82) դրած տեղեկութենէն, ուր մի առ մի կը նշանակուին 22 տաղերուն վերնագիրներն ալ:

Մեծ գոհութիւն հարիւր հազար,
Մեղ աւետիք է նոր հասել.
Եւ մեզ շնորհք յերկնաւորէն
Յերկնից յերկիրս ի մեզ հոսել:

Երկիր էր լի մութն եւ մրլար,
Սառն էր կապել եւ պաղ ու քար,
Հանց որ չըկար բոյս մի դալար.
Հիմի ինք նոր է զարդարել:

Չմեռն բանդ է եւ խաւար.
Գարուն եհաս ու նոր բահար,
Ի էառ ի մէնջ գիշերն աւար,
Չի արեգակն է մեզ ծագել:

Երկիրս է մայր աննըմանի,
Չինչ գեղեցիկ իբք՝ ծրնանի,
Շատ բարութիւնք յինք սրնանի.
Հանց որ փռին գեղեցկացել:

Երբոր հնչեց հողմըն հարաւ
Չինչ տրամութիւն՝ յերկրէ տարաւ.
Հանց որ չըկայ տեղ մի ծարաւ.
Ամենն են բարութեամբ լըցել:

Հեզ որոտաց ամպ ցօղարեր,
Կամար կապի յերկինս ի վեր,
Հոսէ յերկիր ահեղ գետեր.
Հաւասար զերկիր են արբուցել:

Է հարսանիք տիեզերաց,
 Է ցնծութիւն պաղարեբաց.
 Գոյնըզգոյնով ցեղք ի ցեղաց
 Ծաղկունք զերկիր են զարդարել:

Ծովըն դրուրդ առնու սիրով,
 Խաղան զեռունք յերկիր 'ւ ի ծով,
 Ակունքս յորդոր գան պաղ ու հով,
 Եւ ի քարէն յառաջ բղխել:

Ահեղ գոչեն գետերս յոլով
 Յորդ ի լերունքս ի վայր գալով,
 Գան ման ի ման ծաւալելով,
 Սիրով ի ծովն երես դրել:

Խաղան եղունք եւ այծեմունք,
 Իջնուն ի դաշտ 'ւ աղբիւրակունք.
 Երէվայրիք եւ անասունք
 Ի կապանաց են արձակել:

Հաւերրտ գան քաղցր ձայնով,
 Ծիծեռն ի հետ սաղմսելով,
 Գայ արտուտիկըն կարգալով,
 Չառաւօտուն է բարբառել:

Աճումն առնուն եւ ծրնանին
 Հաւք ու գազանք 'ւ երէվայրին:
 Չաղբ հաւերտ ելնեն պարին
 Ի են միաբան երամ կապել:

Ծաղկունքըն գան եւ ժողովին
 Ի բուրաստան 'ւ ի բաղանին.
 Մէկ մի մըտել ի մէջ ծովին,
 Տեսն է դեղին 'ւ յերեր կացել:

Բլբունն եհաս շաքարբերան,
 Աւետարեր մեծ յարութեան.
 Վարդին եհար կանանչ վլբան
 Որ գայ բազմի զերդ հուր վառել: . . .

(Բազմավէպ, 1862, էջ 98:)

Դ. Յովնաննու Երզնկացի:

Նախընթացին հակառակ ամենածանօթ
անձնաւորութիւն է Հեղինակս, որ շատ մի ար-
ձակ երկասիրութիւններէ զատ՝ ունի նաև
հազարտողեան ոտանաւոր գրութիւն Յ-դ-է-
էրէն-յին Վ-ր-ճ-ոց: Յիշեալ գրութիւնք գրաբար
են՝ մեծագոյն մասամբ ազատ ի սամկականու-
թենէ: Հազիւ սակաւ մի սամկորէն լեզու կը
գործածէ քանի մի մանր արձակ գրուածոց մէջ,
որ խրատական խօսք են ժողովրդեան եւ տղայոց
համար, — անշուշտ ասոնց ամէնուն նկատմամբ
այն դիտումն ունենալով՝ զոր ունէր Յ-դ-է-
էրէն-յին շ-ր-ժ-ան համառօտ արձակ գրութեան
մասին, այս ինքն՝ «Ղասն դիւրաւ հասկանալի
լինելոյ ընթերցողացն» : (Տես Հետազօտ. էջ
35:) Արդ Քերթոզս ունի քանի մի տաղեր, որ
յիշեալ մանր գրութիւններէն աւելի սամկորէն
են: Կը զնենք աստ մաս մի նոյն տաղերէն միոյն,
որոյ ամբողջն 58 տուն է՝ մեծագոյն մասամբ
չորեքտողեան:

... Ես տրկար Յովհաննէս՝ հոգով տառապեալ,
կարօտած եմ բանիւ որ չեմ լինցել.
Յաշխարհիս եմ կացել հոգօք ցրնորել,
Ի ի գանձէ հոգեւոր աղքատ մընացել: . . .
Բայց կամիմ ես խօսել բանիկ մի քանի,
Լսեցէք, իմ եղբարք՝ և որդիք սիրելի:
Տըղայոց միտքն մամ կակուղ կու լինի.
Մտանեհար դիր զուսուսն, որ շուտով նըստի:
Չերդ զուռիկ է մատղաշ որ հեշտ ոլորի,
Հայելի է պայծառ, որ ժանգ նա չունի.
Չերդ զոսկի է խալաս, որ յայս նա չունի.
Չերդ ձոհար ակն ու լալ, որ լոյս կու ցայթի:
Թէ ուզես որ կրթես զմանուկն ի բարի,
Դու լրկամ՝ դիր լեզուին որ շատ չի խօսի: . . .

Որ մանկունք էք տրղայք՝ ուսման ցանկացող,
 Եղէրուք Աստուծոյ եւ մարդու սիրող,
 Յուսացիք ի յԱստուած, որ բարեաց է տրւող,
 Եւ հնազանդ լիք մարդկան, ուսման ցանկացող:
 Թէ տղայ էք մրտօք՝ կաթինն սիրող,
 Ես լինիմ՝ ձեզ ծրնող՝ կաթն արբուցանող:
 Թէ ոսկոյ՝ ւ արծաթոյ գանձի ցանկացող,
 Չեզ ճոհար տամ անգին՝ թէ մարդ կայ գրնող:
 Աշխարհիս մեծութիւն եւ գանձն է խաբող,
 Բայց հոգոյն բանն եւ խօսքն յերկինքն է հանող:
 Յաշխարհիս եմ տեսել չորս իրք սիրելի,
 Որ ամէն մարդու սիրտ իրենց հաւանի,
 Որ ունի գեղեցիկ պատկեր ցանկալի,
 Եւ իշխան է եւ մեծ եւ տէր նա գանձի:
 Որ հոգւովն է մարուր՝ սուրբ՝ ւ առաքինի,
 Կամ մրտօքն իմաստուն՝ բնութեամբն է բարի:
 Պատկերին փառքն ամէն նրմանէ ծաղկի,
 Որ թէ հողմբն չնչէ՝ նա շուտ թառամի:
 Հարբատին գանձն ամէն զերդ ջուր հեղեղի,
 Որ հոսի՝ պահ մի գայ, եւ այլ շուտ ցամբի: . . .
 Թէ նմանես լուսնին աղուոր սուրաթով,
 Եւ անխել ես մրտօք եւ կամ պեղծ գործով,
 Դու պատկեր ես բրուած նախշած գեղերով,
 Որ թէ ջուրրն թանայ՝ ջնջի նա փութով:
 Թէ ազգէ ես դու մեծ իշխան պատրւով,
 Կամ ունիս գանձ առատ եւ տունքս ոսկով,
 Ու չունիս խելք ու միտք՝ հանճար դու հոգով,
 Անասուն ես անբան կամ ոսկի դու կով:
 Իմաստուն մարդն ու սուրբ կամար է ամպէ,
 Որ յիւր քաղցր յանձրեւէն յերկիր նա ցօղէ:
 Իմաստուն մարդն ու սուրբ աղբիւր է ջրոյ,
 Որ ծարուած յինք դիմէ՝ նա արբուցանէ:
 Իմաստուն մարդն ու սուրբ յանմահ տրնկոյն է,
 Որ յիւր շուքն դիմէ՝ պրտոյն ճաշակէ:
 Իմաստուն մարդն ու սուրբ բրժիշկ հրմուտ է,
 Որ հիւանդն յինք դիմէ՝ նա ողջացընէ:
 Իմաստուն մարդն ու սուրբ յերկնից լուսոյն է,
 Որ անգէտ յինք դիմէ՝ ջահ բզնա վառէ: . . .

(Չեռգ. Մանդրնիս, Թ. 112:)

Ն. Խաչատուր Կեչառուեցի:

Վերթողս՝ միջին ժամանակաց հայ գրականութեան մէջ՝ իբրեւ հեղինակ հանրածանօթ եղած է, եւ կերպ մի՝ ոչ այնչափ պատուաւոր՝ համբաւ հանած: Շատ տարիներէ վեր բանասիրաց մէջ ընդհանուր տարածեալ կարծիք կար, որ ինք Ստոյն-Վալիսթենեայ Վարուց Աղեքսանդրի հին թարգմանութիւնն ապականած է՝ իւր մուծած ռամկական փոփոխութեամբն: Սակայն յետին տարիներն այն թարգմանութեան վրայ եղած ճիշդ ուսումնասիրութիւնք ցուցին թէ ինք յայսմ մասին ամենեւին գործակցութիւն չունի: Նոյն հոչակաւոր գրոց նկատմամբ իւր գործունէութիւնն յայն միայն կ'ամփոփի, որ ինքն եւս անոնցմէ մին է՝ որ իրենց բանաստեղծական եւ տաղաչափական տաղանդն ի կիր արկած են յիշեալ մատենին մէջ ռամկօրէն եւ ռամկաստան ոտանաւորներ մուծանելու¹:

Աղեքսանդրի Վարուց վերաբերեալ ոտանաւորներէն զատ՝ Կեչառուեցիս ունինաեւ երեք անկախ տաղեր, որ մեր Մտնդրնին Չոգրց մէջ կը գտնուին: Ասոնց սկզբնաւորութիւնքն են.
 «Այս կեանքս է յերազ նրման» . — «Թէ մարդ ես եւ միտս ունիս» . — «Ես եմ կորուսեալ չխար» . երեքն ալ բաւական ճարտարութեամբ

¹ Տես Հ. Յակոբոս Ա. Տաշեան, Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Վալիսթենեայ Վարուց Աղեքսանդրի, Վիեննա, 1892: Համեմատէ մանաւանդ գլուխն 4 (էջ 85—137), յորում կան նաեւ տեղեկութիւնք քերթողիս վարուց վրայ՝ թէ եւ ոչ լիութի, բայց դոնեայ այնչափ՝ որ կը տեսնուի թէ ժ. Գ. դարուն վերջն ու ժ. Գ. ին սկիզբն ապրած է, եւ թէ չէր աշխարհիկ երէց՝ այլ վարդապետ: (Անդ, էջ 124, 125:)

շինուած եւ ընդարձակ: Առաջին տաղն իբրեւ
օրինակ ամբողջ յառաջ պիտի բերենք. իսկ եր-
կու յաջորդներէն՝ շատ մի նմոյշներ կը տեսնենք
գրութեանս շարունակութեան մէջ¹:

Այս կեանքս է յերազ նրման,
եւ խարոզ անգերծ յանգիման:
Բնութիւնս որ հասաւ մարդոյս,
ու տանի յանգունդս ի զընտան:
Գլրոց թէ ականջ գընես,
կամ ունիս միտքս բանական.
Գատաստանին ակըն կալ,
զի տալոց ես անդ պատասխան:
Եկ որ օրինակ բերեմ՝
զառաջին մարդիքն որ անցան:
Չոր գործեցին զայն տարան,
թէ բարի կենօք թէ մեղան:
Եհաս օր մահու նոցա՝
նա թողին զաշխարհս եւ անցան՝
Ընդ շատ շարշարանքն ի ներս.
եւ միայն պատանք թէ տարան:
Թագաւորք այլ շատ կային,
յԱղամոյ զարմիցն որ ծընան.

¹ Յիշեալ երեք տաղերն անկախ կը կոչենք այնու
մտօք՝ որ Աղեքսանդրի Արուց համար շինուած չեն: Աս-
կայն այս տաղերուն մէջ չեն պակսիր այնպիսի բառեր՝ բացա-
տրութիւններ եւ ասացումներ, որք երկու տեսակ գրուա-
ծոց (Աղեքս. Արուց համար շինուածներուն եւ մեր ա-
նի կոչածներուն) հեղինակին նոյնութիւնն յայտնի կը
ցուցնեն: — Մեր տեսակիտէն՝ ասոնցմէ աւելի ուշագրաւ
է յաջորդ չորեքտողեանն, զոր Աղեքս. Արուց համար
գրած է կէշառուեցին.

Հիւանդին Աստուած է դեզ, որ մահու եւ տէրն է կենաց.
Չհարիմն սարաբ ասեն. խելօքնուն (խելօքաց) է բանասացած:
Թէ զՃալինոս ասեն եւ զՍիման բազմաց վկայած,
Հրամանն ի վերուստ պիտի, որ օգնէ բժիշկն գոլած:

(Տաշեան, անդ, էջ 119, նմոյշ 2:)

Թէ ինչ աստիճանի ծանրակշռութիւն ունի չորեք-
տողեանս Հետազօտութեանցս բժշկական մասին համար՝
զայն այլուր կը տեսնենք: Առ այժմ համեմատէ Պաւլոսի
Սեբաստիանի Բժշկին իրարմէրուն առաջին տունն: (Բազմաւ.
1849, էջ 215:)

Բարուն ողորմած է Տէր,
 նա չըտայ զմեզ կեր գեհննի:
 Յաւօք կու նեղիմ գերիս՝
 [Թէ լինի գեղ իմ խոցերիս,
 Իիւծեալ միջարեկ սրբաիւ
 կաղաչեմ զԱստուած ամենի,
 Փըրկէ ի հըրոյն ըզմեզ,
 եւ չըտայ ճարակ գեհննի:
 Քաւիչ է փրկիչն Յիսուս,
 Ինքն օրհնեալ փառօք հայրենի:

(Չեռգ. Մանդրնիս, Թ. 112:)

Հետեւեալ երկու (ԺԵ. եւ ԺԶ.) դարուց
 մէջ առջեւնիս կ'ելլէ բազմախուռն գումարու-
 թիւն տաղաչափից: Սակայն որովհետեւ ասոնցմէ
 շատերուն լեզուն առանձին առաւելութիւն կամ
 լեզուագիտական հայեցմամբ կարելորութիւն
 չունի, միայն երեք նշանաւորագոյններէն մի մի
 կամ երկ'երկու օրինակ յառաջ կը բերենք:
 — Զանց կ'առնենք նաեւ այլ քանի մի տաղեր,
 որ [Թէեւ ամենայն նկատմամբ բաւական ընտիր
 են, բայց յաճախ հրատարակուած ու ամենա-
 ծանօթ ըլլալով, եւ եթէ կարելի է ասել՝ ոչ
 սակաւք բերնուց գիտնալով, ընթերցողաց հա-
 մար չեն կրնար հրապուրիչ զօրութիւն ունե-
 նալ: Այսպիսեաց կարգէն են՝ ի մէջ այլոց՝ Երգ
 ի վերայ Չախուի. — Տաղ ի վերայ Հերիսայի.
 — Երգ վասն [Թիւթիւնի. — «Ելէք տեսէք զինչ
 կայր նաւին» . — «Կուռնկ մեր աշխարհքէն
 խապրիկ մի չունիս» . եւ ասոնց նմաններ:

2. Մկրտիչ Նստաշէ:

Տաղաչափս որ, ինչպէս իւր վերադրէն կը տեսնուի, բանաստեղծութենէ զատ՝ նաեւ նկարչութեան կը զբաղէր, Արքեպիսկոպոս էր Ամթայ (Տիգրանակերտի) եւ նոյն բարձր պաշտաման մէջ կը գտնուէր ժե. դարուն, — ունի զանազան արձակ եւ ոտանաւոր գրուածներ: Ծանօթ են այս վերջիններէն՝ 6—7 տաղք, ըստ մասին գրաբար՝ սակաւ կամ շատ ուսման խառն:

Ինչպէս այլ ոչ սակաւ հեղինակաց՝ նոյնպէս Նկարիչ-Տաղաչափիս ծննդեան տեղն ու տարին անծանօթ մնացած են. բայց այն աներկբայ է որ ի 1. Ծան. յիշեալ 1432 թուականէն ետեւ գոնեայ 37 տարի ալ ապրած է, անշուշտ իւր բարձր պաշտաման մէջ, այս ինքն՝ մինչեւ 1469 (ՋԺԸ. = ինն հարիւր տասնեւութին) թուականն. որովհետեւ նոյն տարին շինած է տաղ մի, որ իւր քերթուածոց ամէնէն ընտրելագոյնը կրնայ համարուիլ, յորում սրտաշարժ եղանակաւ եւ կենդանի գոյներով կը նկարագրէ վերջիշեալ տարին Մէրտին քաղաքը պատահած տղոց սաս-

¹ Արարերէն Նստաշէ = Նկարիչ բառին ուսման ցեղան է Նստաշէ: Իսկ թէ քերթուոյն նոյն արուեստն իրօք ի գործ կը գնէր՝ տարակուսի ներքեւ շիշնար: Ըստ Յուցակի Հայ Անուագրաց արքունի Մանգրնին Միւնիսէնի (յօրինեալ ի Հ. Գրիգորիս Ա. է Գալէմբարեան) կայ ժամագիրք-Պատարագամատոյց մի (թ. 6) գրեալ 1427—1432, որոյ Յիշատակարանին մէջ կը յանձնուի «Յիշեւ զերջանիկ եւ զերանանորհ զԱրքեպիսկոպոսն զՏէր Մկր. Ամթայ, որ երփն երփն գունով եւ զանազան երանգով զարդարեաց զսուրբ զիբբո» (Տես Հանդէս — Եր. 1891, էջ 312) — ջեն պակսիր այլ եւս սոյնպիսի յիշատակութիւնք:

տիկ կոտորածն, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի
փոխադրական հիւանդութեամբ, թերեւս ծաղիկ
ախտիւ: — Այս տաղն գրեթէ ամբողջ կը գնենք
այստեղ:

Արարիչն արարածոց մեզ բարկացաւ,
Քաղցր բնութիւնն աստուածային մեզ դառնացաւ.
Սուրն հրեղէն այսօր յերկնից տարածեցաւ,
Հուրն ի տանէն աստուածային բորբոքեցաւ:

Եղուկ ու վայ հազար բերան զինչ գործեցաւ.
Զի նորասէր հարսն ու փեսայն բաժանեցաւ.
Քանի մանուկ մօրուագալի ի հող դարձաւ,
Եւ թէ քանի մայր որդէմեռ մորմնքեցաւ:

Անմեղ տրղայքն ի հրեշտակէն խոցեալ լինին,
Եւ թաւալին առջեւ ծնողացն ողորմագին.
Աղիողորմ ի մօր երեսըն նըւաղին,
Որպէս ծաղիկ դարնանային թառամէին:...

Լացէք այսօր եւ ողբացէք ամենեքեան,
Գառն արտասուօք հառաչեցէք դուք միաբան.
Զի հանց կրսկիծ այլ չէ տեսեր մարդ բանական,
Որ սար ու ձոր եւ ծառ ու ճեղ ամէն կու լան:

Աղէկ մանուկ 'ւ աղուսր պատկեր արեւնրման,
Ունքըն կամար՝ աչքըն կանթեղ էր յանդիման.
Ամէն անձամբն եւ հասակաւ ինքն աննրման,
Ամէն մարդոյ էր սիրելի եւ սիրական:...

Այսօր եհաս դառըն հրաւեր եւ դատաստան,
Ճարակ չունէր ամէն դիմաց 'ւ ոչ օգնական,
Մահու հրեշտակն ահեղակերպ զարհուրական
Ոչ ողորմի նոր փեսային եւ ոչ մանկան:

Մանուկն անկեալ եւ թաւալէր ողորմագին,
Քանզի հասեալ էր օր մահու բուռն ատենին.
Հայէր ողորմ յաջ եւ ի ձախ՝ քակտեր զհողին,
Ճարակ չունէր 'ւ ոչ օգնական յայնմ ատենին:

Յայնժամ ելաց լալով ասաց. Ինձ խղճացէք,
Եւ զիննհար ի մահուանէ զիս թափեցէք,

Եւ ի ձեռաց սուրբ հրեշտակին ազատեցէք.
 Զի դեռ մանուկ եմ, զինեհար զիս գնեցէք:...

Մեռեալն ելաց եւ հառաչեաց, ճարակ չեղաւ,
 Գառն արտասուօք դարձեալ ի հայրն հայեցաւ.
 Հայր, զինեհար հասիր մատաթ, հոգիս քակտաւ.
 Հաղար հասրաթ կայր իմ սրտիս, մէկ մի չեղաւ:

Հայրն դարձաւ ցորդին ասաց հառաչելով՝
 Թէ ճար չունիմ ոսկի՝ արծաթ դքեզ զրնելով,
 Զհոգիս կու տամ հոգւոյդ փոխան յօժար սրտով,
 Զինեհար զիս մի խոցեր հրեղէն սրբով:

Հայրն չկարէր փրկել զորդին իւր սիրական.
 Որդին ելաց եւ հառաչեաց յոգւոց եհան,
 Զաչնն ելից դառն արտասուօք ողորմական,
 Ելաց զիւր կանանչ արեւըն մանկութեան:

Գեղեցիկ գոյն երեսաց թառամեցաւ,
 Եւ ծովային աչքն ի լուսոյն պակասեցաւ.
 Վայելուչ զօրեղ բազուկըն կրտրեցաւ,
 Լար արծաթոյն ոսկի մանեակըն մանրեցաւ:...

Ես Նաղաչ եպիսկոպոս ծառայ Առսին,
 Աջօք տեսայ զդառըն կրակիծն ողորմագին.
 Լալով լացի եւ ողբացի արտասուագին,
 Գառն արտասուօք զողըն ասացի նոր մեռելին:

Ի Հայոց մեծ թրւականին յին հարիւրին
 Եւ համառօտ այլ աւելի տասնեւութին.
 Աջօք տեսի զողըն եւ զհառաչըն դառնագին
 ԶՄէրտին քաղաքն արար դամէնըն լալագին:

Ամէնօրհնեալ Աղյս Մարիամ Աստուածածին,
 Զինեհար զմեր նրնջեցեալքն ի քեզ յանձին.
 Արժան արա զսա անթառամ սուրբ պսակին.
 Եւ քեզ ամէնքս երկրպագեմք, Աստուածածին:

(Թ. 118 եւ այլ քանի մի Չագիրք Մտնդրնիս:)

Քերթողիս տաղերուն մէջ կայ զղջական
 մ'ալ, որ նախընթացէն աւելի ռամկախառն է
 եւ շատ սովորական՝ շատ ձեռագրաց մէջ
 գտնուելով:

ոճը: — Բայց կարծենք թէ առանց իւր բանաստեղծական աշխուժին վնաս հասցընելու՝ աւելի պատիւ կը բերէր վարած եկեղեցական բարձր պաշտօնին, եթէ յիրս ինչ աւելի չափաւորէր իւր երեւակայութեան սլացքն:

Գրութեանս հին սկզբնական խմբագրութեան մէջ այսչափ համառօտ ակնարկութիւն ըրած էինք քերթուածոցս միոյ մասին նիւթոյն եւ մանաւանդ չափազանց կենդանի նկարագրութեանց վրայ: Իսկ այժմ տպագրութեան համար նոյն սկզբնական խմբագրութիւնն աչքէ անցընելու ժամանակ՝ ուղեցինք յաւելուլ յաջորդ տողերն, առնլով այն քննադատական շատածէն՝ որ գրուած է Յովնանէ՝ Թուրանցիէն — Իւր Գրքերը վերնագրեալ տետրակին հրատարակութեան առթիւ:

«Այս երգիչն (Յովհ. Թուրկ.), կ'ըսէ շատածագիրն, ... մեր ուսմկաբան երգչաց նշանաւորներէն է, որուն երգերը շատ տեղ արդեամբք ընտիր են թէ՛ ըստ կազմութեան ոտանաւորի եւ թէ՛ ըստ բանաստեղծական գեղեցկութեան: Թուրկուրանցւոյն երգերը բաւական յաճախ կը գտնուին ձեռագրաց մէջ: ... Իւր կենաց այլեւայլ պարագաները դեռ շատ մթին են, եւ Հրատարակիչն (Մեծ. Պր. Վ. Կոստանեանց) Թուրկուրանցւոյն վրայ գրած Յառաջաբանութեան մէջ (էջ 1—24) շատ քիչ բան կրցած է որոշ մեր առջեւ դնել սոյն երգչին կենաց նկատմամբ: Աւելի մանրամասն ներկայա-

ցուած է այս Յառաջաբանութեան մէջ թուլ-
կութեանցւոյն երգերու նկարագիրը, զորոնք Հրա-
տարակիչն երկու խմբի կը բաժնէ, մին՝ թուլ-
կութեանցւոյ զեռ աշխարհական եղած միջոցին,
եւ որ մեծաւ մասամբ սիրոյ երգեր են, եւ միւսն
կաթողիկոսութեան ատեն յօրինածները՝ որոնք
ընդհանրապէս խրատական են: Սակայն այսպիսի
բաժանում մը յընդհանուրն միայն ճիշդ է...»:
(Տես Հ. Յակոբոս Ա.ի Տաշեան «Քանի մը
հրատարակութիւնք» վերնագրեալ Հատածոց
Ծերորդն. Հանդէս «Երեւան», 1893, էջ 270:)

Յառաջ կը բերենք այստեղ Քերթողես
մի տաղն, որ կրնայ իբրեւ իւր տաղաչափական
գրութեանց Գլուխ-գործոցն նկատուիլ, եւ է
կենդանի նկարագիր դիւցազնական մահուան
վասն հայրենեաց, որոյ սիրոյն կը զոհուի ընտա-
նեաց բնական սէրն, եւ այն՝ սրտաշարժ աղնիւ
գոյներով, ռամկօրէն լեզուին վայելութեան եւ
ոտանաւորի կանոնաց պահպանութեան մա-
սին ըստ բաւականի ճիշդ, միով բանիւ՝ ծայրէ
ծայր փափուկ ոճով եւ ընտիր աշխուժիւ ան-
զուգական: Այս տաղս այն պատճառաւ ալ
ուղեցինք ծանօթացընել, վասն զի իւր ներքին
առաւելութիւններէն զատ, մինչեւ ցայսօր հա-
ղիւ միակ ձեռագրի մէջ պահուած կը գտնուի-
այնպէս որ հրատարակուած 4—5 թէ ամբողջ
եւ թէ մասնական օրինակներն այն միակ ձեռա-
գրէն առնուած կ'երեւան:

Տալ ասի Լեռնաբերին :

ՅԱտուծոյ անունն օրհնեալ,
 Որ անբակիցրն եւ անվախճան,
 Որ ետուր ուժ Լիպարաին
 Եւ զօրացոյց զիւր սուրբ ծառայն :

Զերթ սուրբ Սարգիս քաջն ի նրման,
 Ի սուրբ Թորոս, ի սուրբ Վարդան,
 Քան ըզՄուշեղն յաղթող եղեալ,
 Քան ըզՏրդատ Հայոց արքայն :

Յորժամ հեծնուր զիւր ձին վազան,
 Ի ձեռն առնոյր զըռում ճօճան,
 Սասանէր ազգըն Օտրանց,
 Գողայր ամէն Օտարաստան :...

Վաթսուն հազար մարդ միարան
 Զորէհն հագան 'ւ ի ձին հեծան,
 Չեռուին առին զըռում ճօճան,
 Թուր եւ ասպար, ու կանգնեցան :...

Յայնժամ ասէ սուրբ Թազաւորն.
 Քաջ Լիպարիտ, մեծ զօրական,
 Հեծելըս քեզ համար եկան.
 Մինչ յայս տեղիս ուր կանգնեցան :...

Քաղցրիկ ետուր պատասխանի՝
 Թէ Ես քաղքիս չարին փոխան.
 Բայց չէ պատեհ զըրուց առնել,
 Թէպէտ հասաւ ինձ օր մահուան :

Իջ եւ Թամբեաց զիւր ձին վազան,
 Հազաւ զրէհ 'ւ ի վերայ ճօշան,
 Ի գլուին եդիր յաղթող վահան,
 Ի ձեռն էառ զըռում ճօճան :...

Հառչեաց, զորդեակրն համբուրեաց,
 Հանց որ զհեծելն ի լաց եհան :
 Ասաց. Որդեակ իմ Յովհաննէս,
 Վասիլ, եղբայր իմ սիրական :

Փառօք տիկին դու Մանանայ,
 Իշխանուհի արեւնրման,
 Հայեաց պատկերս ի մանկութեան,
 Որ տի մտնում ի հոգ տապան :

Քաջ Լիպարիտ ասաց ցարքայն .
 Հայոց թագւոր ազնւական ,
 Հաստատ 'ւ ամուր պահէ զկարմունճն ,
 Որ ես մտնում ի մէջն ու դամ :

Յիշեաց զՔրիստոս ասէղաձայն ,
 Կտրեց 'ւ անցաւ առիւծնրման .
 Զհեծեին արար փախրստական ,
 'Ի ի հետն երթայր ընծանրման :

Լաշկ արաւ դիզան դիզան ,
 Հանց որ արիւն գետեր ելան :
 'Նա թագաւորն չարացաւ ,
 Զհեծեին առին 'ւ ի յետ դարձան :

Օտրանց հեծեին յառաջ եկին ,
 Զկարմունճն առին ու կանգնեցան :
 Երբ Լիպարիտն ի յետ դարձաւ ' ,
 'Նա չար հեծեին ի դէմ ելան :

Ըռումբ դրին ամէն դիմաց ,
 Հատ խոցեցին զյաղթող վրկայն .
 Հայէր ողորմ յաջ եւ ի ձախ ,
 Զոչ որ գտաւ իւր օգնական :

Կազանադէմ անօրինին
 Սրբոյն արեան ծարաւէին .
 Զիւր սուրբ մարմինն ի հոն թողին ,
 Զգլուխն առին ի հետ տարին : ...

Ճառագայթեց լոյսն ի վերան
 Եւ սուրբ մարմնոյն ի հանգրստեան :
 Քաջ Լիպարիտ ու Սիր Յոհան
 Քրիստոնէից համար մեռան : ...

Խէվ Յովհաննէս թուրքուրանցին
 Կարձ եւ ողորմ ասաց զայս բանս .
 Գուք յիշեցէք զինքն հանապազ ,
 Յառակ ասէք ի մի բերան :

(Սխուան, էջ 226:)

Կը յաւելունք նոյն Քերթողէն երկրորդ
 տաղ մ'ալ՝ իրատական կոչուածներէն, որ եւ
 ամենայն հանգամանօք իւր ընտրելագոյն չափա-
 բերական գրուածոց մին կրնայ համարուիլ :

Է մահ, քանի զքեզ յիշեմ,
 կու դողամ ու սարսափիմ ես.
 Չըկայ քան ըզքեզ լեղի,
 ամենայն լեղւոյ լեղի ես:
 Լեղի ամենայն լեղւոյ,
 միթէ դու ի քեզ նրմանես:
 Գըժօխք քան ըզքեզ լեղի,
 եւ յետոյ զայն այլ դու բերես:
 Սողոմոն ըզքեզ յիշեաց,
 եւ ասաց եղուկ վայ եմ ես.
 Նախատեաց զիմաստութիւն,
 ինքն ի յինքն ասաց՝ փու ի քեզ:
 Ինչ շահ է իմաստութիւնս,
 քան զանգէտ աղքատ մեռայ ես:
 Անմեղ եկայ ի յաշխարհս,
 եւ մեղօք երթամ սեւերես:
 Սողոմոն արքայ ասաց.
 Մի ասեր թէ արքայ եմ ես,
 Ունիմ շատ դըրախտ, շատ գանձ,
 շատ դարպաս եւ ոսկի ի ներս:
 Ի զուր իըռովեալ գանձես,
 ոչ զիտես թէ ում ժողովես.
 Չաշխարհս ես ի գիրկդ առեր,
 քեզ ի խոր դըժօխք կու փորես:
 Է մահ, թէ դու քէն ունիս,
 յԱդամայ որդիս կու հանես:
 Կամ մեղաց հարուած ես դու,
 ի մահու պըտղէն ծընեալ ես:
 Մովսէս մարգարէն շասես,
 ի Գաւթայ իսկի շամաչես:
 ՉԱրրահամ հայրըն տանիս,
 զԻսահակ ի հոյն ածըռես:
 ՉՏըրգատ յաթոռոյն ձրգես,
 զՊոստանդին ի յաչք չիբերես:
 Թէ կանգնել է հազար հեծել
 եւ ժողովք՝ իսկի չիվախես:
 Թէ հագել է վեց զըրէհ,
 նետ նետես եւ ի թափն անցանես.
 Տանիս զնա ի բանտ ածես,
 դէմ դըրան վէմ մի դու ձրգես:
 Արծիւ ես յերագ թըռչիս,
 լայնածիփ զթեւը տարածես:
 Չինչ յաշխարհս հըզօր մանուկ
 ի թեւիդ ծայրն ծբարես:

Հազար երանի նորա,
 զոր բարի գործով գլխանեաւ:
 Հեղեղ բոցեղէն տարեր
 ի մեղաց մէջն զով ըմբռնեաւ:
 Խեւ Յովհաննէս Թուղուրանցի,
 զուր ասես՝ զայլ ոք խըրատես.
 Եօթանասուն ամ լըցեր,
 ի մեղաց դեռ եւրս մէջ ես:

(Չեռագիր Մտնդրնիս Թ. 46՝ համետեալ այլ երեք
 օրինակաց հետ)

Ը. Գրիգորիս Աղթամարցի:

Ի կարգի քերթողաց ժամանակին (ԺԵ.
 — ԺԶ. դարուց) Թուղուրանցիէն անմիջապէս
 յետոյ պէտք է դասել զբանաստեղծն Աղթա-
 մարայ: Ժամանակակից առաջնոյն՝ թէեւ անոր
 չափ քերթուածք չունենայ երկրորդս, սակայն
 իւր գրիչն ալ բազմաբեղուն է. — Մատենադ
 դարանիս Թ. 112 Չեռագրին մէջ միայն՝ իւր
 անուամբ ինն տաղք պահուած են. եւ ասոնց-
 մով չի փակուիր իւր տաղաչափութեանց տո-
 ղանն: — Թերեւս վառվուռն ոճոյ կողմանէ
 Թուղուրանցւոյն չհասնին իւր չափական
 գրուածք. բայց չեն զուրկ քերթողական աշ-
 խուժէ եւ ոչ լեզուի վայելչութենէ. ոտանաւորի
 նիւթական կանոնաւորութեան հայեցմամբ եւս
 առաջինէն վար չեն մնար:

Դնենք աստ իւր ընտրելագոյն տաղերէն
 մին. զոր Աստուածատուր Մեծոփեցւոյն խնդրա-
 նօք գրած է, ինչպէս կը ծանուցանէ տաղիս
 վերջին տան երկու առաջին տողերուն մէջ.

ԹՎական Հայոց ինն հարիւր,
Եօթանասուն ւերկու այլ իւր, ԶՀԲ. = 1523:

Ծաղկունքն ասեն՝ Հերիք արա.
Քանի կանչես վարդին վերայ.
Կահուպէկահճ ձայնըդ կու գայ.
Ի մեր պաղչիցս ել ու գընա:

Քանի՞ առնէք դուք ինձ յատապ,
Սիրտս ի սիրոյ եղեր քապապ,
Էս կու մաշիմ վարդին սապապ,
Իմ հալս առանց իւրն է խարապ:

Գամ իջանեմ վարդենուն տակ,
Կանանչ տերեւն առնում ինձ յարկ,
Ի սրտիս մէջըն կայ կըրակ.
Թռչիմ եւ գամ արագ արագ:

Ի քեզ նայիմ աչօք անթարթ,
Նա փարատի զինչ կայ հասրաթ.
Գեղեցկութիւն դրախտի եւ զարդ.
Կարօտ են քեզ ամենայն մարդ:

Վարդըն կ'ասէ՝ պլպուլ երգէ,
Քաղցր ձայնիւ եղանակէ.
Ով որ ըզքո ձայնըդ լըսէ,
Նա հիանայ՝ զմեզ երանէ:...

Զօրըն կենամ յերերմանի,
Քունս է հատել ի գիշերի.
Աղաղակեմ արտասուալի
Յայգոյս չերթամ ես յայլ տեղի:...

Պլպուլն ասաց. էս եմ առակ,
Կառնեն թրուչունքըն զիս կատակ.
Վարդըն չնայէ յինքըն շիտակ,
Նա ի յաչացըս ել վըտակ:...

Վարդն է զգեցեալ գունով հանդերձ,
Ուրախանամ որ լինիմ մերձ.
Կասէ. Սիրով դու առ իս դարձ,
Զահն եւ զերկիւղն ի յիսնէ բարձ:...

Պլպուլն գարթնի կէս գիշերին,
Վարդըն փրթթի առաւօտին,

Յօղն իջանէ վերայ թըփին,
Պայծառանայ գեղըն վարդին:

Շուրջ ու բոլոր իւրենն փուշ,
Հոտըն բուրէ վարդին անուշ.
Թւմբրաւ պլպուլն եղեւ պէուշ,
Ասաց. Ի՞նչ ժամ եղէ քեզ փուշ:...

Չայնէ պլպուլն անամաչ.
Կ'ասէ. կենայ վարդըն կանանչ,
Ծաղկունքն ամէն եխուն յառաջ,
Այն զորաւոր արքային քաջ:...

Ես կու այրիմ միշտ կրրակով,
Թէ չըտեսնում զվարդըն վրանով.
Յէ՞ր կու մերժէք զիս կարօտով.
Ես կու գովեմ զվարդըն ձայնով:

Յամէն սապա՛հ որ լուսանար,
Պլպուլն ի վարդըն սալամ գար,
Ղումբին քաղցրիկ եղանակէր,
Չվարդն եւ զպլպուլն ուրախ առնէր:...

Վարդն ի պլպուլն երբ խօսեցաւ,
Այլ արտմութեան հոգ չիտարաւ,
Քան թէ խրնդաց ուրախացաւ,
Չի իւր սրտի սէրն լըցուաւ:...

Ի ձեր սրտիդ դուք սէր չունիք,
Վասն այն զիմ ձայնըս չընդունիք:
Վարդըն կասէ. Մ'աներ հերիք.
Ես կու կանչեմ, ունիմ կարիք:...

Աստուածատուր Մեծոփեցի
Յինէն խնդրեաց, եւ ես գրեցի.
Գուք ասացէք սրբտով ի լի,
Ինձ եւ նորա Տէր ողորմի:

(Չեռագիր Մանդրնիս թ. 112՝ հմմտեալ ս'յլ քանի մի օրինակաց հետ:)

Այս տեղ յառաջ կը բերենք, իբրեւ
Գրիգորիսի Աղթամարցւոյ Քերթուած, գեղե-
ցիկ տաղ (ողբ) մի մահուան վրայ՝ այլաբանա-
կան նմանութեամբ այգւոյ եւ այգեպանի, զոր

ձեռագիրք անանուն պահած են. բայց հաւանական է որ Աղթամարցի քերթողիս գրչին արդիւնքն ըլլայ: Կարծեացս հաւանականութիւնը ցուցնելու կրնան ծառայել երկու վկայութիւնք: Բայց ասոնց վրայ չիօսած՝ կարեւոր կը համարինք տաղիս չափուն (ընդարձակութեան) կողմանէ այլեւայլ օրինակաց իրարու համեմատութեան նկատմամբ տեղեկութիւն տալ:

Առջեւնիս եօթն օրինակ ունինք քերթուածոյս, որոց չորսն Մտնդրնիս ձեռագրաց մէջ կը գտնուին.

Ա. Մտնդրնիս Թ.	118	Չագրին մէջ
Բ.	" "	167 " "
Գ.	" "	168 " "
Դ.	" "	171 " "

Չորսն ալ՝ ըստ թուոյ տանց եւ տողեց միեւնոյն են, ունին 16 տուն՝ իւրաքանչիւր տուն չորս չորս տողիւ, որով միոյ միոյ օրինակին տողերուն ամբողջական թիւն է՝ 64:

Միայն Գ. Չագրին մէջ չորրորդ տունն յետոյ երկու անգամ (այն է՝ 10^{րդ} եւ 11^{րդ} տներէն ետեւ) կրկնուած ըլլալով, ըստ երեւութին 15 տուն կամ 72 տող կ'ունենայ:

Այս Չագրաց ընթերցուածքն՝ բացի սակաւ աննշանակ տարբերութեանց՝ իրարու հետ նոյն են:

Չագիր օրինակներէս զառ՝ ունինք այլ եւս երեք տպագրեալ օրինակք, որ են յաջորդքս:

Ե. Հրատարակեալն ի Բաղձավի 1845 ամին, էջ 251, որ ունի նախ 7 տուն չորս չորս տողով, եւ յետոյ 3 տուն երեք երեք տողով, ընդ ամենայն 41 տող:

Ջ. Հ. Ղ. Վ. ի Ալիշան Ռուսիայի երգիչ Հայոց վերնադաս Հայ-անդղ. Հաւաքածոյին մէջ (Վե- նետ. Բ. տպգր. 1867, էջ 19) հրատարակեալն, որ ամէնէն ընդարձակն է՝ ունենալով 20 չորեք- տողեան տուն: — Այս երկու (Ե. եւ Ջ.) տպեալ օրինակաց ընթերցուածքն նման են իրարու յայնս՝ յորս կը տարբերին նախընթաց երեք ձեռագիր օրինակներէն, ուստի եւ չեն ծիշտ նոյն իրարու հետ, ինչպէս կրնայ իմացուիլ միոյն 41 տող ու- նենալէն, իսկ միւսոյն՝ 80:

Է. Մառ ուսուցչապետին հրատարակածն, “Աճառնայն ուղեորո-նի-նից դէպ ի Հայս”, գրու- թեան մէջ (Վիեն. 1892, էջ 74) որ այլ ամենայն օրինակներէն համառօտագոյն է եւ 35 տողով կը փակի: — Ընթերցուած վերջին (Է.) օրինակին՝ զոր Ուսուցչապետն Մառ ամենայն հաւատարմու- թեամբ հրատարակած է Էջմիածնի Մանգրնին մի ձեռագրէն, հնար է ասել թէ կարճառօտ բաղա- դրութիւն է առաջին երկու տեսակ ընթերցուածոց, ըստ մասին՝ միոյն, ըստ մասին՝ միւսոյն նման ըլլալով:

Տեսնենք արդ վերագոյն յիշատակեալ երկու վկայութիւնքն:

Վերը նշանակուած եօթն օրինակներէն Ջ^{րէ}ին սկիզբն սա չորս տող ոտանաւորը կը կարդացուի.

Մէկ եպիսկոպոս՝ մի նոր այգի տնկեր է,
Եւ դեռ այգին պտուղ տուել չէ.
Նա եպիսկոպոսին օրըն մահուն հասեր է.
Նա ի հոգեվարին զայս ողբս ասել է:

Չենք գիտեր որ արդեօք այս չորս տողք Հ. Ալիշան վարդապետին գրչէն ելած են, թէ նորագոյն ժամանակաց ընդօրինակողի յաւե-

լուած են: — Զիւրգ եւ իցէ, այս ստոյգ կ'երեւայ որ հայ-անգղ. Հաւաքածոյին հմուտ Հրատարակիչն հաւանեալ է տաղիս՝ եպիսկոպոսի — անշուշտ՝ Աղթամարցւոյն — գրութիւնն ըլլալուն, որուն մենք ալ չենք անհաւան: — Բայց կարծեմ թէ այս երկակողմանի հաւանութենէն պէտք չէ հետեւցընել թէ քերթող-եպիսկոպոսն այսու տաղիւ իւր անձնական արկածն նկարագրած ըլլայ: Աւելի պատշաճ կ'երեւայ ըսել որ տաղս ընդհանուր բանաստեղծական նկարագրութիւն է բնական ընդդիմութեան զոր անտիական հասակի եւ երկայն ու երջանիկ տարեաց ակնկալութեան տէր ամէն երիտասարդք հասարակօրէն կ'ունենան իրենց ակնկալութենէն տարածամ մահուամբ զրկուելու:

Նախընթաց վկայութենէն աւելի որոշ եւ հիմնական է վկայութիւնն՝ զոր յառաջ կը բերէ Ուսուցչապետն Մառ՝ Էջմիածնի Մտնդրնին մէջ պահուած օրինակին առթիւ, (այն է՝ Է^{որ} օրինակն յիշատակեալի Յուցակիս,) հրատարակելով զայն որոշակի յանուն Գրիգորի Աղթամարցւոյ, ինչպէս որ նշանակեալ գտած է Չեռագրին վրայ: Ահաւասիկ իւր խօսքն. «Ժ.Չ. դարու բանաստեղծ Գրիգոր Աղթամարցին, որը սիրում էր պարծենալ իւր լեզուաբանական գիտութիւններով, եւ բանաստեղծութիւններ էր գրում խառն երեք լեզուներով, մայրենի լեզուով, պարսկերէն եւ հայերէն, հոգու մարմնից անջատուելուն մի բանաստեղծութիւն է նուիրել, այս անգամին հայ լեզուով, որը ձագրում խորա-

գրուած է այսպէս... : — Այստեղ (էջ 73) ի
Ծան. 1 ճշդիւ մանրամասն կը նշանակէ Մառ
Չեռագրին թուանշաններն. «էջմ. թիւ 86,
ԺԹ. 12a թ. Տաղ գեղեցիկ ի վերայ այգոյ
հոգոյ եւ մարմնոյ » :

Մենք աստ կը հրատարակենք այս տաղս ըստ
ընթերցուածոյ թ. 118 Մտնդրնիս՝ համեմատե-
լով թ. 167, թ. 168 եւ թ. 171 Չեռագրաց հետ :

1. Յամէն առաւօտ եւ լոյս
Պլպուլն է նստեր յայգոյս
Քաղցրիկ ձայնէր վրայ վարդոյս,
կասեն թ' Արեկ ել յայգոյս :
2. Մարդիք Ադամայ դարմոյս,
Ականջ զըրէք իմ խրատոյս.
Գէմքն է ծաղկեր իմ այգոյս,
Այս իմ նորատունկ այգոյս :
3. Քար եմ բերեր գետերոյս,
Փուշ եմ բերեր սարերոյս.
Ցանկ եմ շիներ այս այգոյս.
կասեն թ' Արեկ ել յայգոյս :
4. Չեմ ելներ ես յայս այգոյս,
Այս իմ նորատունկ այգոյս,
Այս ուրախարար տեղոյս
Եւ այս նորաշէն տներոյս :
5. Պրքայ եմ շիներ այգոյս,
Երկնից ցօղն ի մէջ պրքոյս,
Քաղցր եւ բարեհամ ջրերոյս.
Բոլորն է ծաղկունք եւ բոյս :
6. Գեռ չեմ տեսեր կեանք եւ լոյս,
կասեն թ' Արեկ ել յայգոյս :
Ի՞նչպէս ելնեմ ես յայգոյս,
Յայս իմ նորաշէն տներոյս :
7. Տունկ եմ տնկեր այս այգոյս,
Սպիտակ ու կարմիր վարդոյս,
կանաչ բարունակ՝ որթոյս.
Ողորմ եմ նստեր այգոյս :

8. Գեռ չեմ կերեր յայս պողոպս,
 կասեն թ' Արեկ ել յայգոյս.
 Ինչպէս ելնեմ ես յայգոյս,
 Այս իմ նորատունկ այգոյս:
9. Մէջն է ծաղկեր այս այգոյս,
 կարմիր 'ւ իսպիտակ վարդոյս:
 Գեռ հոտ չեմ առեր վարդոյս.
 կասեն թ' Արեկ ել յայգոյս:
10. Հընձան եմ շիներ այգոյս,
 կարաս եմ լըցեր գինոյս,
 Գեռ չեմ խըմեր յայս գինոյս.
 կասեն թ' Արեկ ել յայգոյս:
11. Քաղեմ փունջ վարդի յայգոյս,
 Գընեմ մէջ կարսի գինոյս,
 'Ի ուրախանամ յայս հոտոյս.
 կասեն թ' Արեկ ել յայգոյս:
12. Գարուն է հասեր ծաղկոյս,
 Պըպլուկն է բացուեր վարդոյս,
 Պիտէր տեսնի կեանք եւ լոյս.
 Հայի՛Ք իմ կարճ արեւոյս,
13. Վարդն է խըռով պլպուլոյս,
 Չայնս է կըտրեր ի յանձնոյս,
 Հոգիս ելեր է մարմնոյս.
 Աւաղ ասացէք գերոյս:
14. Հրեշտակն է կանգներ հոգոյս,
 Յահէն կապեցաւ լեզուս,
 Եհան զհոգիս ի մարմնոյս.
 Ափսոս կանանչ արեւոյս:
15. Տարան ի յեզեր հողոյս.
 Գրին գիս ի մէջ գըբոյս.
 Ահա, որ ելայ յայգոյս.
 Աւաղ իմ կարճ արեւոյս:
16. Ծաղկունքն վերացան յայգոյս,
 Վարդըն թափեցաւ յայգոյս,
 Ցանկըն քակեցաւ այգոյս,
 Ահա որ ելայ յայգոյս:

Աչաց առջեւ ունենալով գրութեանս նպատակն, որ գլխաւորաբար լեզուաբանական է, այս Ա. Հատուածիս ութ (Ա.—Ը.) բաժիններուն մէջ զբաղեցանք միայն նոյն թուով հնագոյն եւ նշանաւորագոյն քերթողներով, եւ իւրաքանչիւրին տաղերէն՝ ընտրանօք առնուած եւ իրենց որոշ անուամբ պահուած՝ այնպիսի օրինակներ բերինք, որ բաւական են՝ անոնց վրայ հիմնեալ՝ յաջորդ թերթերուն մէջ մեր լեզուական ուսումնասիրութիւնքն ըստ պատշաճի կատարելու¹:

Սակայն չենք կարող առանց յիշատակութեան թողուլ այլ երկու տեսակ քերթուածք, որ զանազաննկատմամբ մեծ կարեւորութիւն ունին, բաւական ալ ուշագրաւ են՝ մանաւանդ ազգային բանաստեղծական ոգւոյն եւ ժողովրդական սովորութեանց տեսակէտներէն, ինչպէս պիտի տեսնենք հետեւեալ երկու (Թ. եւ Ժ.) Հատուածաբաժիններուն մէջ:

Թ. Անանուն Տարր:

Անանուն (առանց որոշ անուան քերթողի) տաղք չեն այնչափ ցանցառ ի Չեռագիրս: Բայց հոս մեր խօսքն այն սովորական անանուն տաղերուն վրայ չէ, որ տաղաչափական հաւաքածոյից մէջ հասարակօրէն կը տեսնուին, այնպիսիները՝ կ'ըսենք՝ որ ըստ պատահման, կամ

¹ Վերագոյն ակնարկութիւններ ըրած ենք թէ ինչ պատճառաւ այսչափ միայն քերթողաց վրայ պիտի խօսինք եւ այսչափ սակաւ օրինակ յառաջ բերենք: (Տես գլխաւորաբար էջ 12—13 եւ 22 1)

ընդօրինակողաց մտացմամբն ու անփութու-
թեամբ, առանց քերթողի անուան հասած են
մեզի, այլ այնպիսիներն որք՝ ինչչափ կրնայ գու-
շակուիլ՝ այն պատճառաւ անանուն մնացած են,
որովհետեւ քերթողն ինքնին կամաւ ուղած չէ
իւր անունն յայտնել, որք եւ առանձինն յա-
կանիչներ ունենալով՝ կրնան սովորականներէն
զանազանուիլ:

Չուզելով այլեւայլ տեսակէտներէ ման-
րաման հետազօտել այսպիսեանց յատկանիչ-
ներն, այսչափ ինչ բաւական կը համարինք յի-
շատակել՝ որ քերթողին կամօքն անանուն պա-
հուած տաղք գրեթէ միշտ սահմանեալ են
հրապարակաւ երգեցուելու, եւ պարզ՝ բնա-
նեկան խօսակցութեան — է զի՝ Տրամախօսու-
թեան (Dialogue) եւ է զի՝ Մենախօսութեան
(Monologue) — ձեւով ու բնական սրտաշարժ
ոճով շինուած են, իբր թէ այսպիսի տաղերով
նկարագրուած դէպքերն անձամբ փորձողներն
ըլլան իրենց պատահածն՝ երգով ունկնդրաց
պատմողներն: Յայտնի է որ այս ձեւով ու ոճով
յօրինեալ տաղն երգուած ատեն՝ շատ աւելի
ազդեցութիւն կ'ընէ լսողներուն վրայ, եւ անոնց
սիրտն ու հոգին աւելի կը շարժէ՝ քան թէ հա-
սարակ ձեւով ու ոճով շինուածն:

Արդ՝ ըստ մեր կարծեաց՝ այս է պատճառն
որ այսպիսեաց հեղինակներն ինքնին ծածկած
են իրենց անունն, համարելով որ եթէ անուն-
նին որոշ ծանուցանէին, այնու ի գերեւ կ'ելէր
պատրանքն (illusion), եւ երգերն իրենց ազդե-

ցու թիւնը կը կորուսանէին՝ գէթ մեծաւ մասամբ: ¹

Վերջգրեալ տողերով դիտեցինք բայցատրել այս տեսակ անանուն տաղերուն նկատմամբ մեր բրած հետազոտութենէն ստացած դաղափարնիս: Թող տեղեակ բանասէր ընթերցողք դատաստան ընեն ի մասին հաւանականութեան այս գաղափարին: Եւ եթէ մերինէն տարբեր կամ անոր հակառակ գաղափար ունեցողներ կան, հաճին յայտնել իրենց խոզարիութեանց արգիւնքն, որով զմեզ շնորհապարտ պիտի կացուցանեն:

Ի Բնագիր անունս մէ մեր Մատենադարանի Թ. 405, թղ. 4բ-6ա Ձեռագիրը (= A): Տաղս հրատարակուած է այլ եւ այլ անգամներ, այսպէս՝ Յովհ. քհն. Մկրեան ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏԻ (1888, էջ 13-14 = B), Հ. Ալիշան (՞) ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ (1862, էջ 205-206 = C), Սրուանձականց իւր ՄԱՆԱՆԱՅԻ (Կ.Պոլիս, 1874, էջ 262-63 = D) եւ Կոստանեանց իւր Միշտէն Նուշէ մէջ (էջ 47-48 = K), հանելով Մանուկէն: Մեր հրատարակութիւնը համեմատած ենք ասոնց հետ եւ տարբերութիւնքը նշանակած: Պէտք է մտադիր ընել այս տեղ որ B-K օրինակներն բաւական կը խտորին Աէն, բայց հնութիւնը եւ պարզութիւնը վերջնոյս քով միայն նկատուի է: Թէ C եւ թէ DK, ինչպէս կ'երեւայ, կամայական փոփոխութիւններ մտցուցած են ձեռագրաց ընծայած ընագիրներու մէջ: Հարկ չկայ բնէ թէ ամբողջ տաղն շատ փոփոխ զգածման արտադրութիւն է, ուր զգալի է հաստարապէս նաեւ սամկօրէն լեզուի քնքշութիւնը եւ դիւրամեքութիւնը: Այս տաղն զեանդելով հոս՝ կը համարինք թէ մեղանշած չենք շեղմանակին:

1 Այսու չենք դիտեր հաստատուել թէ սոյն ձեւով ուսո՞ծով շինուած տաղք՝ առանց բացառութեան միշտ անանուն կ'ըլլան: Հակառակ դէպքերու չեն պակսիր օրինակք, յորս երեւելի է Ամիայ Մկրտիչ եպիսկոպոսին՝ Արշէն-բարձոց Բզ բարձոց ողբն: (Տես վերադոյն էջ 24): Ասիկ ընտրելոյն օրինակ կրնար համարուիլ Պրիլոբրիսի Աղթամարցոյ Յովն — — — օր է — — — ողբն, զոր թէպէտ շատ Ձեռագիրք անանուն պահած են, տես վերադոյն էջ 35-39, սակայն եւ այնպէս չափեցինք զրկել զինքն իւր բանաստեղծական պատկին պայծառադոյն դափնիէն՝ նոյն գեղեցիկ տաղն անանունաց կարգը դասելով:

դիտաւորութեան դէմ: Չեռայիրն շունկալով ձեռքս,
կարելի չեղաւ իմանալ թէ մը տաղն կը բաղձար այս
տեղ գնել:

Վայրի հաւուկ մի բըռնած ու բերած
ու դբրած զինքն ի նեղ զընտան:
Չուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերաց,
որ չեմ յերամն:
Եթէ հազար գոյնըզգոյն թեպօր է բերած
ինձ զալատ կու տան:
Չուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերաց,
որ չեմ յերամն:
Եթէ շաքարն է մազած շաւղած ու բերած
ինձ կերակուր կու տան.
Չուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերաց.
որ չեմ յերամն:
Եթէ զօգլպուլն ու զղումին է բերած
ինձ երգ ասել կու տան.
Չուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերաց,
որ չեմ յերամն:
Թէ հազար թախտի հուքմը տան
ու հարիւր հազրի տէր առնեն.
Չուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերաց,
որ չեմ յերամն:

Խորագիրն ունին՝ A. տաղ սւրախութեան. B. տաղ խիտ գեղեցիկ. C անընկեր. DK տաղ վասն զարկուցութեան:

1. B մի էր. DK մի եմ. B չիք ու բերած ու. DK բ. դբրած զիս:

2. B սիրտս: BDK յընկերացս: C չիք՝ որ չեմ յերամ:

2—3 երկու տողերուս մէջ տեղ B—K ունին՝ Արտարեկեալ եմ միջակոտոր ճար չունիմ ինչ լինամ (DK զինչ լինիմ) գերիս:

3. BC փետուր. DK փետուրներ: DK ինձ բերեն խալած: C ինձ խաղիած. K չուրախանամ. A ունի հոս համառօտութեամբ՝ չուրախս:

4. B շաքար էր. DK զշաքարն ի Մազածու բերեն ինձ կերակուր տան: B շաղված, C շաղուած:

5. C թէ. B զումին բերած ինձ համար երգասաց գուսան. C. ինձ երգասաց կու տան. DK զ. բերեն ինձ երգասաց գուսան: —

6. B եթէ. BC հուքմն. DK ի հուքմն ինձ. CDK հազարի. B այնեն. B առնեն զիս: —

- Եթէ հազար ինձ մը՝ ձիս դուզեն
 քաղցրը երգով զիս դուարձացնեն.
 Չուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերաց,
 որ չեմ յերամս:
- Եթէ հազար ինձ ծառայ բերեն
 և անհամար հեծել ձիաւոր.
 Չուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերաց,
 որ չեմ յերամս:
- Եթէ դարպաս մ'էր շինած ոսկով
 զարդարած անգին մարգարտով.
 Չուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերաց,
 որ չեմ յերամս:
- Եթէ հընար ու ճարակ լինէր ինձ
 ելնել ի նեղ զընտանէս.
 Չուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերաց,
 որ չեմ յերամս:
- Եթէ լինէր որ թռչի բարձրանայի
 տեսնէի զիմ երամս.
 Խաղալով ու խառնելով կարկըչելով
 իջնէի յիմ երամս.
 Յայնժամ ուրախանայր սիրտ բաժանելոյս յընկերացս
 որ խառնիմ յիմ երամս:
 Զարթիմ ի քնոյ, զերդ տղայ մօր գրկի ի քուն.
 Եւ արհնեմ զԱստուած կենդանի,
 որ հասոյց զիս ի յիմ երամս: ||

7. BC մէջլիս. C դընեն. DK չուենն այս տողը:

8. K բիւր բիւրոց.

9. DK դ. ինձ շինեն: B. ինձ ոսկւով. C. մեր.

9—10. B եթէ Հերակլի եւ Աղեքսանդրու պէս
 աշխարհիս թագաւորէի, չուրախանայր:

10. C թէ. B այս նեղ:

10—11. C ունի՝ յայնժամ ուրախանայր սիրտ
 բաժանելոյս յընկերացս: B եթէ ամենքդ գայք, վայ
 ասէք ինձ համար որ եմ զնտանած. չ.:

11 BC թռչէի: C թէ: C տեսանել զերամս.

DK տեսնի:

12. C չուենի տողս: DK խաղալով ճախրելով
 ու: BDK կարկաչելով: DK խառնել յիմ: B իջնում
 յիմ երամ:

13. B ուրախանայ. A. սիրտ ս. A. ընկերացս.

14. DK չուենն տողս, այլ «Յայնժամ խառնէի
 յընկերացս երամ»: C Արդ զարթնում. B զերթ:
 A տղա. B տղայ մ'. A որ կրկին: C զերջին տողս ունի
 դրաց զիս ի յերամս:

Ժ. Ժողովրդական անգիր Երզնի:

Այս բաժնիս մէջ պիտի տեսնենք այնպիսի երգեր, որ շինուած են Հայոց աշխարհին այլեւայլ գաւառաց յատուկ բարբառովն: Հարկ չէ ըսել թէ ասոնց էական է անանուն ըլլալ, որովհետեւ ժառանգական աւանդութեան պէս՝ բերնէ բերան անցնելով, բնակիչք գաւառին կ'երգեն հրապարակական եւ տնային ակումբներու մէջ: Ասոնց նպատակն ըստ ինքեան կը նոյնանայ նախընթաց (Թ.) բաժնին մէջ յառաջ բերուածներուն հետ, որ՝ ինչպէս դիտեցինք՝ ունկնդրաց սիրտն ու հոգին շարժելն է: Բայց գաւառականքս աւելի ճարտարութեամբ շինուած են քան զգրւորականներն, եւ շատ անգամ կը յիշեցնեն Գողթան երգերն՝ մանաւանդ անոնց գեղեցիկ կրկնութեանց եւ նմանաձայնութեանց հետեւելով: Գարձեալ գաւառականքս մեծապէս հաճոյական կ'ըլլան ունկնդրաց, այնու որ համեմատ են իրենց ճաշակին, եւ տեղական սովորութեանց համաձայն: Աերջապէս երգուածն ժողովրդական լեզուաւ ըլլալով, ամենայն ոք կը հասկընայ, մինչդեռ գրւոր տաղերուն լեզուն դժուարաւ եւ ըստ մասին եւեթ կրնան իմանալ շատք:

|| Այս կարգի երգերէն վերջերս մեծ թիւ մը լոյս տեսած է արդեամբք Արուստանձաւանցի, Հայկունիի եւ այլոց: Բաւական ըլլայ այս տեղ իրրեւ օրինակ ի մէջ բերել Ակնայ բարբառէն հետեւեալ կտորը, զոր հրատարակած է Յ. Կ. Ճանիկեան (Հնութիւնք Ակնայ, Տիգրիս, 1895, էջ 441-42) «Հարսն առ Զուրն եւ առ Ղարիպն» խորագրոյ տակ:

ջըրիկ, որ ակնէն կուգաս:

— Իմ պաղուկ ջըրիկ և անուշիկ:
— Էս ալ ան ակնէն կուգամ,

— Էկն՝ ու նոր ձնակն է վրաս:
— Էկն՝ որ մեր պախճան տանիմ,

— Վարդ ու նուռ սենիմ ջրելու:
— Վարդ ու նուռ սենիմ ջրելու,

— Բաղիմ ու փունջ փունջ անիմ,
— Բաղիմ ու փունջ փունջ անիմ,

— Ասնէ ու քնթին գնէ,
— Ասնէ ու քնթին գնէ,

— Կիւլպէնտին՝ փաթերը շարէ:
— Կիւլպէնտն ալ արեւ բլայ,

— Իսարիպ իմ, դուռըս եկի,
— Իսարիպ իմ, դուռըս եկի,

— Բաց դուռն ուր մտնիմ ի ներս:
— Բաց դուռն ուր մտնիմ ի ներս:

— Գուռն բանամ ներս տանիմ,
— Գուռն բանամ ներս տանիմ,

— Գնա իջի ան գեղը,
— Գնա իջի ան գեղը,

— Պառկէ և եղիր անուշ քուն:
— Պառկէ և եղիր անուշ քուն:

— Մութն երթայ ու լոսը գայ,
— Մութն երթայ ու լոսը գայ,

— Էարուկ, քեզի ինչ արի:
— Էարուկ, քեզի ինչ արի:

— Ուշ պսգ մի պաշար տուիր,
— Ուշ պսգ մի պաշար տուիր,

— Էրթամ ու վանքը տ'իջնիմ,
— Էրթամ ու վանքը տ'իջնիմ,

— Բեզ տանէ ու ինծի բերէ,
— Բեզ տանէ ու ինծի բերէ,

— Մօտիկ Աղբիր՝ դէմն դամ,
— Մօտիկ Աղբիր՝ դէմն դամ,

— Ուր՝ ետրս խաթրտ չի մնայ:
— Ուր՝ ետրս խաթրտ չի մնայ:

¹ Ընծայ:

² Հին զարդ մը:

³ Մըգեղէն:

⁴ Փոխանցումն, յանձնումն:

⁵ Բոլոր աշխարհ:

Անիմ ուր-տկիտ փոշին,
 Ուր աչքս քաշիմ թիւթիա:
 Աչքս քաշիմ թիւթիա,
 Պէլքի լուսը շատանայ:

Երգին յօրինուածքը եւ լեզուն ստանձնայտակու-
 թիւնք խօսք չեն ուզեր:

* * *

Հոս կը վերջանայ Հեղինակին գործը. բայց որչափ
 կը տեսնուի ձեռագիր մեացօրդներէն, ծրագրին մէջ ունե-
 ցած է յատուկ գլխով մը խօսիլ նաեւ Հայ աշուղներու
 վրայ, ստանձնապէս Յովնաթան Նազաչի վրայ, որուն
 տաղերն ծանօթ եղած են իրեն մեր Թ. 537 Ձեռագրէն:
 Առ այս փոքրիկ հասուած մը գրած ալ է, ուր եւ միտք
 ունեցած է տալ Յակոբ Նազաչի Ողբերգութիւնն իւր
 հօրը վրայ:

Քանի որ Պր. Ա. Չօպանեան վերջերս հրատարակեց
 զայն ամբողջութեամբ նոյն Ձեռագրին վրայէն, աւելորդ էր
 կրկին տպագրութեան յանձնել: Բայց յարգած ըլլալու
 համար Հեղինակին ծրագիրը, իբրեւ Յատուած կը կցենք
 գործոյս մեր ուսումնասիրութիւնը Յովնաթանի եւ Յովնա-
 թանեանց մասին: ||

ՀՐՏ.

891.99.092 [Բարդուղիմէոս Զոմարոսեան]

Ա

Բ.

ՅՈՎՆԱԹԱՆ ՆԱՂԱՇ

ԵՒ

ՆԱՂԱՇ ՅՈՎՆԱԹԱՆԵԱՆՔ

ԵՒ ԻՐԵՆՑ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ԵՒ ՆԿԱՐ-
ՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1911.

ՅՈՎՆԱՔԱՆ ԵԱՂԱԷ

ԵՆ

Ե Ա Ղ Ա Շ Ե Ո Վ Ն Ա Թ Ա Ն Ե Ա Ն Բ

«Ինքըն պակասեալ Անունըն մընայ,
Այր երեւելի նաղաշ Յովնաթան»:

Այսպիսի գիտակից տողերով համարած է սփոփանք մատուցանել իւր ցաւոց նաղաշ Յակոբ, հօրը՝ Յովնաթանի կորստեան առթիւ:

1. Թէ կրնա՞ր յիրաւի մոռցուիլ երբեք հոյակապ «Նաղաշի» մը եւ սիրուած «Բանաստեղծի» մ'Անունը, զայս չէր կրնար ենթադրել Յակոբ ծաղկեալ ժամանակ մը, երբ թէ կենդանութիւնն եւ թէ անշունչ քարերը Յովնաթանը կը հռչակէին՝ ուրախութեան խնջոյքներու վրայ եւ եկեղեցիներու ու ապարանքներու նկարագարդ յարկերու ներքեւ:

Բայց արդեամբք մոռցուեցաւ Յովնաթան . . . : Վայրագ նատր Շահերու եւ նման հրոսակներու մարդախանձ եւ վայրաքանդ արշաւանքները լռեցուցին Արարատեան երկրին կենդանութիւնն եւ աւեր ամայի դարձուցին նուիրական եկեղեցիներն ու ապարանքները,

գառն փոխարէն միայն հատուցանելով « երեւելի » վաստակաւորին « Անուան » . . . :

Ի սպառ չէ եղած սակայն մոռացութիւնը. ուր ձայնը լռած է, գրիչը ջանացած է աղաղակել: Չեռագրաց լուռ հաւաքածոներու մէջ գոնէ անմահացուած է երեւելի մարդուն Անունը:

2. Յովնաթան բաց ի անուանի Նաղաշ մ'ըլլալէ, եղած է նաեւ յայտնի երգիչ, որ երգած է բազմաթիւ եւ բազմագոյն ուրախութեան եւ երգիծական երգեր, զորոնք նաեւ գրաւոր թողուցած է: Շատ տաղարաններ հիւրընկալած են զանոնք իրենց ծոցը, որոնք իրենց շնորհքովը գրաւած են նաեւ լուրջ ուշադրութիւն եւ ոմանք տպագրութեան իսկ արժանացած քանիցս:

Ինձի ծանօթ ձեռագիրները միայն յիշելով՝ մեր Մատենադարանն ունինք երկու ընտիր ձեռագիր, որոնք կը ներկայացընեն Յովնաթանի տաղերուն գրեթէ ամբողջական հաւաքածոն: Կան նաեւ բազմաթիւ Տաղարաններ, որոնք իրենց մէջ ցրիւ կը բովանդակեն Յովնաթանի տաղերէն հարուստ մաս մը: Անշուշտ նաեւ ուրիշ Հաւաքմանց մէջ գտնուելու են նման ձեռագիրներ:

3. Մեր Մատենադարանի Թ. 537 Ձեռագրին մանրամասն նկարագրութիւնը տուած է Հ. Տաշեան 1896ին, յառաջ բերելով ընդարձակ եւ համառօտ քաղուածքներ ալ¹:

¹ Տաշեան Հ. Յ.՝ Ցուցակ Ձեռագրաց Մխիթ. Մատենադարանին Վիեննայ, էջ 1006-1009:

Սակայն մինչեւ Տաշեանի հրատարակու-
թիւնը գրեթէ ոչինչ էր հասարակութեան
ծանօթութիւնը Յովնաթանի կեանքին եւ եր-
գերուն վրայ: Դեռ 1885ին Յ. Յարուլթիւնեան
լոյս հանելով ձեռագիրներէն «Գիներգու-
թիւնք Նաղաշ Յովնաթանի», (ՄԱՍԻՍ 1885,
էջ 657—658) «ԺՁ դարուն մէջ ապրող
հայ երգիչ մը» գիտէր:

Յովնաթանի կեանքին եւ տաղերու ակ-
ներեւ յայտնութիւնը կը պարտինք դարձեալ
Սահապետ Բուչակի Տաղերու փութաջան
հրատարակչին:

Ա. Չօպանեան ծանօթացած է Յովնա-
թանի երգերուն 1898ին առաջին անգամ
Վիեննա մեր Մատենագարանի ձեռագիրներէն.
եւ արդէն Les Trouvères Arméniensի մէջ
(Բ. տպ. Paris, 1906, p. 241—247) յարգած
էր անոր Անունը՝ դասելով ընտիր երգիչներու
թուին մէջ եւ տալով գաղղիներէն թարգմա-
նութեամբ ալ երեք երգ: Այժմ հրապարակի
վրայ կը դնէ Յովնաթանի երգերուն գրեթէ
ամբողջական հրատարակութիւնն¹ ընդարձակ
Ներածութեամբ մը ճոխացուցած եւ զարդա-

¹ Նաղաշ Յովնաթան աչուրը եւ Յովնաթան Յով-
նաթանեան նկարիչը, Հրտ. Արշակ Չօպանեան. Փարիզ,
տպ. Ղերսէսեան, 1910, 8° մեծ, էջ 129: Ծախիւք Տ. Խան
Քելեկեանի: Էջ 7—31 ներածութիւն, էջ 35—109 Տաղերու
բնագիրները (ԽՁ տաղ), էջ 113—116 Նաղաշ Յակոբի
ողբերգութիւնը եւ էջ 117—129 Բառարան, Յանկ եւ
Վերպակք:

րած Նաղաշի վերագրեալ նկարներու հարուստ թուով մը:

Ամենայն շնորհակալութեան արժանի է Ա. Չօպանեան իւր այս աշխատութեամբը: Բայց պիտի ներէ մեզի, եթէ ըսենք նաեւ, որ Յովնաթանի կեանքը չէ ներկայացուած հոն այնպէս ինչպէս բաղձալի էր, եւ չէ տուած տաղերն ամբողջութեամբ, որչափ ծանօթ էին անոնք ձեռագիր հաւաքածոներէ: Ուստի պիտի խնդրենք, որ թոյլ տայ մեզի փորձել Յովնաթանի եւ Յովնաթանեանց կեանքն եւ գործունէութիւնն միւսանգամ քննութեան նիւթ ընել ընդարձակօրէն, եթէ նոյն իսկ այսու ինչ ինչ ստիպուինք կրկնել, զորոնք կանխած էր ըսել ինքը: Վասն զի, ինչպէս կը զգանք, Յարգելի Հրատարակչին ծանօթ կամ մատչելի չեն եղած կարգ մը կարեւոր յիշատակարաններ, որոնք բոլորովին նոր լոյս կը սփռեն Յովնաթանի գործունէութիւնն գնահատելու համար ըստ արժանւոյն, թէ իբրեւ երգիչ կամ աշուղ թէ իբրեւ նկարիչ:

4. Յովնաթան Նաղաշ վախճանած է¹ փրկչական 1722 Հոկտ. 27ին այս կը պատահի «վաթսուն եւ մէկ ամի յորժամ վըճարեաց. որով ծնունդն (ի Շողոթ²) կարելի կ'ըլայնշանա-

¹ Յովնաթանի կենսագրութեան համար գեղեցիկ յիշատակարան մ'է իւր Յակոբ որդւոյն գրած Ողբերգութիւնը, զոր հրատարակած էր Չօպանեան, ինչպէս յիշեցինք: Ասկէ ծանօթ է մահուան թուականս ալ:

² Թէեւ կը պակսի մասնաւոր յիշատակութիւն Յովնաթանի հայրենեաց նկատմամբ, բայց հարկ է երնջա-

կել 1660/61ին: Ըօր անունն էր Տէր Յովհաննէս, որ 1682ին արդէն կնքած էր մահականացուն, ինչպէս կը տեսնուի Յովնաթանի իսկագիր հետեւեալ Յիշատակարանէն, զոր գրած է այդ թուին Ագուլիս՝ Յովսէպոսի Վասն Հրէական Պատերազմին գրոց իր ընդօրինակութեան վերջը¹.

«Արդ զրեցաւ զսա ի քաղաքն Ագուլիս ընդ հովանեաւ սրբոյն Բրիստափորի սուրբ վկային Բրիստոսի: . . . Ի թուականիս Հայոց ՌՃԼԱ: . . . Արդ զրեցաւ զսա ձեռամբ Յովնաթան դպրի . ի գէօղէն Ծոռոթոյ . եւ հայրն իմ՝ ըզՏէր Յոնանն հանգուցեալն ի Բրիստոս . եւ զճնողսն իմ՝ յիշեսլիք ի մի բերան . յիշողսդ յիշեալ լիջիս ի Տեսունէ:»

Այս տողերու համաձայն Յովնաթան զրկուած է իւր քահանայ հօրմէն արդէն քսանամեայ:

կայ Ըոռոթն ենթադրել, ուր սպրած է երկար ժամանակ ալ: Ըոռոթի մասին տես Սիւսիւն, էջ 352—59:

1 Հմմտ. Սիւսիւն, էջ 329. անդ էջ 331 նաեւ նմանահանութեամբ տուած է Հ. Ալիշան Յովնաթանի այս Յիշատակարանը. ասոր միտ չէ գրած Պ. Չօպանեան, որ նոյնը յառաջ բերած է Հ. Պոտուրեանի օրինակութեամբ (ինչ ինչ վրիպակներով): Պ. Չօպանեան չի համարձակիր Յիշատակարանս Յովնաթանի ձեռքէն համարիլ աներկրայ. բայց ըստ մեզ աւելորդ է տարակոյս այս մասին. թէ՛ ժամանակակցութիւնն եւ թէ՛ պարագաներն համաձայն են. ինչպէս իր մէկ տաղէն կը տեսնուի. Յովնաթան գտնուած է ժամանակ մը Ագուլիս եւ նուիրած է նաեւ երգիծական տաղ մը Ագուլեցի թումային, որ 40 տարուան կարգալ սորված է: Հ. Ալիշան, անդ 357, կը գրէ «ի բնիկն ի Ըոռոթ՝ յայս ժամանակս եւ յետոյ եւս ծանօթ են ինձ գրոց աչակերտք: Յեւթիւն դպիր որդի Յովհաննու երիցու, որոյ ձեռագիր մտիւն՝ գտանին յամին 1682»:

Եթէ սխալման մէջ չենք գտնուիր, յաջողած է մեզի յերեւան հանել նաեւ Տէր Յովհաննէսի անձնաւորութիւնն եւ իւր նախնեաց տոհմագրութիւնն ընդարձակ գծերով :

Գարեգին եպ. Սրուանձտեանց տեսած է Վանայ կտուց Անապատի մէջ ձեռագիր Աստուածաշունչ մը, զոր եւ նկարագրած է մանրամասնութեամբ (Հնոց-Նորոց, Կ.Պ. 1874, էջ 127—134). Չեռագրին ընդօրինակողն եղած է Յովհաննէս Վարդապետ, օրինակած ի խնդրոյ Փշրկենց Խօջայ Մարգարի¹, որ նուիրած է զայն Շոռոթոյ Ս. Յակոբ եկեղեցւոյն: Չեռագրին Յիշատակարաններէն ուշագրութեան արժանին է յատկապէս հետեւեալը (էջ 132—34).

“Ժաղկեցաւ տառս Աստուածաշունչ նուաստ տխտեղծ Յովհաննէս քանի սպասաւորէ Շոռոթեցւոյ որդւոյ Վարդան քահանայի, թուին ՌՂԸ (= 1649), օգոտտսի ի:”

Սոյն անձիս ձեռքէն ուրիշ աւելի կարեւոր յիշատակարան մը յառաջ կը բերէ Հ. Ալիշան իւր Սիսականի Յաւելուածին մէջ (էջ 562), ուր թէեւ գրչութեան թուականը մոռցուած է նշանակել, բայց կը վերաբերի աներկբայ այս շրջանին: Չեռագիրն է “Ղուծմունք Գաւիթ Անյաղթի ի Յովհ. Որոտնեցւոյ եւ Գր. Տաթեւացւոյ”: Այս Յիշատակարանիս մեզի կարեւոր մասն է.

¹ Փշրկենց Խօջայ Մարգար Շոռոթեցւոյ մասին տես նաեւ Սիսական, էջ 355:

“Ես նուստ եւ յետին ի բանասէրս՝ Յովհաննէս, անուամբ եւեթ կոչեցեալ վարդապետ, որդի Տէր Վարդան քահանայի որ զՍ. Աստուածածնի Անապատս շինեաց ի գեղաքաղաքս Շոռոթ, եւ ժողովեաց բազում կուսան կրօնաւորս, եւ հաստատեաց եւ լցոյց ամենայն շինութեամբ եւ բարութեամբ անպակաս, հոգեւորօք եւ մարմնաւորօք. եւ ինքն փոխեցաւ առ յոյսն բնաւից ի տենչալին իւր: Եւ Յովհաննէս Վարդապետ ետու գրել զիմաստասիրական գիրքս . . . եւ եզի զսա ի դուռն Ս. Աստուածածնի անապատիս մերոյ Շոռոթու, յիշատակ հոգւոյ իմոյ, ի վայելումն մանկանց Սիոնի: . . . Յիշեալիք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր . . . շնորհ ի՛ շէր Վարդան, որ մեծաւ ջանիւ եւ բազում աշխատութեամբ շինեաց զսուրբ անապատս ի հալալ արգեանց իւրոց, եթէ պարիսպ, եթէ եկեղեցին, եթէ տնտեստուն, խուցք եւ հիւրատուն, եւ այլ շինութիւնք. եւ ժողովեաց բազում կուսանս ի սմա. եւ հաստատեաց Անապատ, ի ժամանակս Մովսէս Կաթողիկոսին, թվին ՌՁ ամին (1631) եւ շնորհ ի՛ Շննսւրն, շնորհ ի՛ Ղօլմն շէն, եւ շնորհ ի՛ ՂԵՆՆՆՆ, շնորհ ի՛ ՂԵՆՆՆՆ ի՛մ զկուսակրօն Մարտի Մայրապետ անապատիս եւ շնորհ ի՛ ՂԵՆՆՆՆ. եւ շնորհ ի՛ զկուսակրօն մայրապետ Յոշիպ, եւ շնորհ ի՛ ՂԵՆՆՆՆ. շնորհ ի՛ ՂԵՆՆՆՆ, եւ ՁԸԱՐՄՆ ԻՄ ՁԱՆՆԱՅՆ. եւ զորդիս նոցա՝ ՂԵՆՆՆՆ, Ղօլմն շէն, ՂԵՆՆՆՆ, ՂԵՆՆՆՆ, եւ ՂԵՆՆՆՆ. եւ ՂԵՆՆՆՆ նոցին՝ ՂԵՆՆՆՆ, զկուսակրօն ԵՆՆՆՆ եւ ՂԵՆՆՆՆ եւ զայլ ամենայն առու արեան մերձաւորսն իմ. . . »:

Բաց ի այս երկուքէն ծանօթ են ինձ Յովհաննէս վարդապետիս գրչէն ուրիշ բազմաթիւ

1 Տէր Վարդանի գործերու մասին ինչ ինչ հմտ. նաեւ Սիւսն, էջ 352—53:

2 Անձնաւորութեանս մասին հմտ. Սիւսն, էջ 352:

ձեռագիրներ¹, (գրուած 1643—1673 գլխաւորաբար Շոռոթ եւ Նախիջեւան), ուր կ'անուանէ ինք զինք յաճախ «չնչին բանասէր եւ քարտուղար», «սպասաւոր բանին», եւն եւ կը ցուցընէ թէ արդիւնալից դեր մը կատարած է ժամանակին:

Թէ այս տեղ յիշուած Յովհաննէս Վարդապետն ստուգիւ Յովնաթանի հայրն է, ես որ եւ իցէ դժուարութիւն չեմ տեսներ. ժամանակակցութիւնն եւ այլ պարագայք շատ միաբան են:

Այս ըմբռնմամբ կը տեսնուի թէ Յովնաթան պատմական նշանաւոր ցեղէ մը կ'իջնար, որ առանց տարակուսի իրեն ապագայ գործունէութեան համար աննշանակ չէ եղած: Ուշադրութեան արժանի է հոս մանաւանդ այն կէտն, որ Տէր Յովհաննէս կը ներկայանայ «բանասէր եւ քարտուղար» մը, «սպասաւոր մը բանին», եւ վերջապէս «ծաղկող», Վարդապետ մը, ուրեմն ուսումնասէր եւ կիրթ անձ մը: Այսպիսի հօր մը խնամոց տակ ի Շոռոթ բնականաբար կ'ընդունի Յովնաթան լաւ կրթութիւն մը, առաւելապէս եկեղեցական ուղղութեամբ:

1 Հմմտ. Սմբատեանց Մ. եպ.՝ Նկարագիր Երնջակայ Ս. Վարապետի վանից եւ շրջակայից նորին. Տիզիս, 1906, էջ 219—224. յամի 1643 ընդօրինակած է Կոչումն ընծայութեան, 1653ին Հարցմանց Գիրքն Տաթեւացւոյ, 1667ին Պօղոս Նախիջեւանցւոյ Հակաճառութիւնը եւ 1673ին Քարոզագիրք մը. Հ. Ալիշանի ալ ծանօթ է իր ձեռքէն Ձեռագիր մը ընդօրինակուած 1652ին (Հմմտ. Սիսական, 351)

այնչափ որչափ կարելի էր պահանջել ժամանակէն: Հրահանգուած է յատկապէս մայրենի լեզուին մէջ, սորված է գրչութեան արուեստը եւ ասոր հետ զարգացուցած բնատուր ձիրքն նկարչութեան: Իւր ընդօրինակութիւնն 1682ին, տակաւին քսանամեայ, կը ցուցընէ թէ վարժ եւ գեղեցիկ գրի մը տէր էր: Թէ երբ տրուած է իրեն Նաղաշ անունը, չենք կրնար որոշ բան մ'ըսել: Նկարչութեան հետ ունեցած է եւ բանաստեղծական աւիւն մը, որ իրեն արտադրել տուած է բազմաթիւ երգեր: Այս մասին իւր որդին Յակոբ կը նուիրէ իրեն՝ ի մէջ այլոց, այսպիսի տողեր (էջ 113 — 114).

Քարտուղար՝ տառից հնոց եւ նորոց²,
Բանաստեղծ վարդապետ, Նաղաշ Յովնաթան.

Լըցեալ շընորհիւ՝ աղբիւր գիտութեան,
Հմուտ ընթերցմանց քերականութեան.

Բազում վանորայր եւ շատ միաբան,
Գիտուն կարգացողք եւ աստուածաբան,
Դիմէին առ քեզ հարցանէին բան,
Տայիր պատասխանի, վարպետ Յովնաթան:

Դրուատիքներ որոնք կը ցուցընեն թէ որչափ ընդարձակ եղած է անոր համբաւն եւ յանկուցիչ:

¹ «Քարտուղար» կը կոչէր ինք զինք նաեւ Տէր Յովհաննէս Յովնաթանի հայրը:

² Իմա՛ Մեկնող Հին եւ Նոր կտակարաններու. Պ. Զօպանեան կը հասկընայ՝ «գրարարի եւ աշխարհարարի» հմուտ:

Այս դրուատական տողերու մէջ կէտ մը յատկապէս ուշադրութեան արժանի է. բաց ի «Նաղաշ» յորջորջանքէն՝ նաեւ «քանաստեղծ վարպետ» կը կոչուի Յովնաթան: Արդեամբք ալ զգայուն բանաստեղծ մ'եղած է նա, կամ աւելի ճիշդ՝ «աշուղ» մը, որ գիտցած է իւր միշտ ուրախ զգածումները թէ վրձինով եւ թէ գրչով մարմնաւորել. երգած է ձայնով, երգած է սաղի եւ քնարի վրայ, երգած է վերջապէս կտակի վրայ: Այս կը տեսնուի յայտնապէս իւր տաղերէն իսկ (հմտ. էջ 45 եւն):

Յովնաթան թէ իբրեւ Մաղաշ եւ թէ իբրեւ Աշուղ շատ շրջած կ'երեւայ քաղաքէ քաղաք, իւր արուեստներն ի գործ դնելու համար. այս հանգամանքը կը շեշտէ արդէն Յակոբ, երբ կը գրէ Հօրը համար.

«Երկիր շատ շրջեաց՝ տար յաշխարհ
օտար»:

Նոյն տպաւորութիւնը կ'ընդունինք նաեւ կարդալով իւր տաղերը: 1682ին զինքը Ագուլիս տեսանք. իւր տաղերէն միոյն մէջ կը գրէր (էջ 38) թէ՛ «Գուրջըստան ղարիպ մընացի»:

Երկար մնացած կ'երեւայ մասնաւորապէս Տփղիս եւ Երեւան: Տփղիս քաղաքի Գովասանութեան մէջ (էջ 105—106) կը ցուցնէ թէ ժամանակ մը անցուցած է հոն. այս կէտը յայտնի ալ շեշտած է իւր «վասն կանանց» տաղին վերջը (թ. 647, թղ. 44ա), զոր չէ առած Չօպանեան իւր հաւաքման մէջ.

“կանանոց դարտէն Յովնաթանըն
 Գընաց դէպ թիֆլիզու խանըն
 կամի այնտեղ դնել վաթանըն,
 Թող ազատի կանանց բերնէն” եւն:

Երեւանայ գովքին մէջ ալ կը գրէ. “Ես
 էլ Երեւան շատ կացայ:”

Թէ գացած է նաեւ մինչեւ Պարսկաս-
 տան, Տաճկաստան, նոյն իսկ “Եւրոպայի մի
 քանի մասերը,» ինչպէս Չօպանեան (էջ 10)
 հաւանական կը կարծէ, դիւրին չէ ըսել ճշգու-
 թեամբ: Բայց թերեւս չափով մը արգարացընէ
 ենթադրութիւնս տաղի մը մէկ տողը (էջ 87),
 թէ՛ Շէն քաղաք է Ֆրոանգըստան.» (Տմնո-
 եւ “Աչքերըդ ծով՝ Ֆրոանգի ղուրսանդ գեամի”
 էջ 49): Ժէ—ԺԸ դարուց Շուոթեցի եւ
 Ագուլիսցի վաճառականներն, որոնց հետ ան-
 պատճառ յարաբերութեան մէջ եղած ըլլալու
 էր Յովնաթան, հրապուրած ըլլան թերեւս
 իրեն նման “Նաղաշի” մը հետաքրքրութիւնը
 դէպ ի իտալիա, Միքէլ-Անջէլոներու եւ Ռա-
 փայէլներու հրաշակերտներու այս աշխարհը:

Այս երկարայած շրջագայութեան ժա-
 մանակ հարուստ դասակարգի ապարանքներն ու
 մինչեւ անգամ արքունիքներն իսկ եղած են
 մասնաւորապէս Յովնաթանի իջեւանը: Յակոբ
 իւր Ողբերգութեան մէջ (էջ 115) կը գրէր.
 “Ծանօթ էիր համայն մեծաց իշխանաց:”

Ծանօթ եւ սիրելի եղած է մանաւանդ
 Տփղիսի արքունիքը: Հայասէր Ախթանգ Զ. էր
 այս ժամանակները Արաց թագաւորն (գահ

եւած 1716ին, † 1737): Ասոր եւ Յովնաթանի
 յարաբերութիւնները բարեկամական եղած են:
 Այս նկատմամբ առթով մը գրած է Ա. Երի-
 ցեան ԱՐՁԱԳԱՆՔԻ մէջ (1892, Թ. 63). «Վախ-
 թանգ երեւի այնքան հմուտ էր հայերէնին, որ
 Թիֆլիզ եկած պանդուխտ Շոռոթեցի Նաղաշ
 Յովնաթանին անդադար հրաւիրում է եղել իւր
 մօտ սորա հայերէն երգերը լսելու: Նաղաշ
 Յովնաթանը, որ նկարիչ է եղել եւ թէ բա-
 նաստեղծ, իւր մէկ երգի մէջ դէպ ի իւր սիրե-
 կանը՝ գանգատվում է, որ երբ այդ սիրեկանից
 ստացած նամակին պատասխանն էր գրում, յան-
 կարծ կանչել է նորան Վախթանգ թագաւորը եւ
 գրութիւնը մնացել է կիսատ: Յառաջ ենք բերում
 Նաղաշ Յովնաթանի երգից այդ կտորը, որ ուղղած
 է բանաստեղծը իւր սիրեկանին (տպ. էջ 47).

Գիր էի գրում քո անուանըն,
 Միտք էի անում սիրոյ բանըն.
 Ետնէս ուղարկեց Վախտանգ խանըն.
 Քեզ ո՞նց մոռանամ, զալում զալում,
 Ես ո՞նց հեռանամ, զալում զալում »:

Այսպէս երկար պանդխտելէ ետքը դար-
 ձած է ժամանակ մը իւր ծննդավայրը՝ Շոռոթ,
 ուր՝ « յիւրում գաւառի » կնքած ալ է իւր
 բազմարդիւն 61ամեայ կեանքը « ծերունի »
 հասակի մէջ — 1722, Հոկտ. 28ին: Հոն
 փնտռելու է իւր գերեզմանն, որ յարգուած
 ըլլալու էր անշուշտ արժանաւոր մահարձա-
 նով մը:

6. Արկին տեսակէտով կարելի է նկատել Յովնաթանի գործունէութիւնը. իբրեւ բանաստեղծ եւ իբրեւ Նաղաշ-նկարիչ: Նման արուեստներով փայլած էր Երբեմն նաեւ Մկրտիչ եպ. Նաղաշ Ամրեցին:

Յովնաթան իբրեւ Բանաստեղծ: Հնութենէն քիչ ունեցած ենք բանաստեղծ հեղինակներ, որոնք երգած ըլլան թուով Յովնաթանէն աւելի տաղեր. այս կէտիս մէջ կարծենք Ներսէս Հնորհալոյն է առաջնութիւնը: Բայց ոչ ոք եղած է երգերու նկարագրով Յովնաթանի պէս բազմագոյն. 60էն աւելի են իր մեզի ծանօթ տաղերը, սիրային, երգիծաբանական, խրատական նկարագիրներով:

Այս տաղերն արդեօք հեղինակէն գրի առնուած են թէ իրմէ երգուած են միայն եւ ուրիշներէն ի գիր դրոշմուած: Թերեւս փոքր մաս մը վերջին եղանակաւ հասած ըլլան այսօր մեզի, բայց այն ստոյգ է թէ մեծ մասն ինքնին Յովնաթանի մատանց արդիւնքն է, եւ այն դրդամամբ իւր երգասէր սիրականներու: Այս զգալի է նոյն իսկ տաղերէն. այսպէս իր մէկ տաղին մէջ ուղղելով խօսքն իւր սիրելւոյն կը գրէ (էջ 48).

Ասել ես. Տետրեր գրուէ տաղով
Ծաղկէ լաջվարդ ոսկի վարաղով.
Գրել եմ, կապել բաւթայ բաղով,
Ա՛ռղարկեմ, դալում, դալում
Փափաքեմ, դալում, դալում:

Այս տողերու համաձայն կրնանք ըսել թէ ինքն Յովնաթան քովէ քով բերած է իւր տաղերէն մաս մը — մերձաւորապէս 1717—1722ի մէջերը: Տաղերու յօրինման բուն թուականներն անծանօթ են. միայն տաղ մը — ինծի ծանօթներէն — “Գրեմ քարտէս յոյժ ողբալի”, սկզբնաւորութեամբ՝ ունի թուական ՌՃԿԲ (1713) ըստ Յովհ. քհ. Մկրեանի Չեռագրին (Հմմտ. ԼՈՒՄԱՅ, 1899, Ա. էջ 280):

Ընդունելով ուրեմն թէ Յովնաթան ինքնին ամփոփած է իւր տաղերն հաւաքածոյի մը մէջ, կրնանք յուսալիւր այս հաւաքման ի խնդիր ելլել:

7. Այս կարգի հաւաքածոներէ երկու օրինակ ունինք մեր Մատենադարանին մէջ, Թ. 537 եւ Թ. 647: Առաջինը մանր ցուցակագրուած է Հ. Տաշեանի Յուցակին մէջ, որ ժԸ դարու ընդօրինակութիւն կը համարուի¹: Թ. 647 Չեռագիրն՝ որչափ կ'երեւայ, ծագած է այն նախագաղափարէն, որ եղած էր հիմ Թ. 537ի: Չեռագիրս նոտրագիր գրչութեամբ՝ ժԸ դարու վերջերէն կ'երեւայ. առաջնոյն վրայ առաւելութիւնը կը կայանայ յայնմ որ անոր պակասները կը լրացրնէ:

¹ Հ. Տաշեան (էջ 1006) 1748էն յառաջ գրուած կը նշանակէ. այս թուականը կրնանք նաեւ 1744 իջեցընել, որ թուականէն Յովհաննէս Աբուլեցին յիշատակագրութիւն մը ունի (Թղ. 130բ): Ասով ձեռագրիս հնութիւնը կը հասնի մինչեւ իսկ Յովնաթանի ժամանակը. բայց յամենայն դէպս 1722էն յառաջ չի կրնար մտածուիլ, քանի որ կայ հոն Յակոբի Ութերէ-Ռէ-Նը 1722էն: Կը մնայ գրութեան հաւանական ժամանակ 1725—1740:

Չեռագրաց մէջ երկու խմբի կը բաժնուին տաղերը՝ Սիրոյ կամ Մէջլիսի եւ ծիծաղական։ Թղ. 537, Թղ. 125ա Տաղերու Ցանկին մէջ կը գրուի.

“Ցանգ գրոյս ի Նախաշ Յովնաթանէ ասացեալ Մէջլիսի կամ Սիրոյ ուրախութեան տաղերի (Ա—ԼԹ)։

Ցանգ վասն Ուրախական եւ ծիծաղական ոտանաւորի ասացեալ ի Նախաշ Յովնաթանէ, (Խ—ԾԸ)։

Այս բաժանման համաձայն նաեւ բնագրին մէջ (Թղ. 43բ) ԼԹ տաղէն վերջը կը կարդանք.

“Աստ վճարեցաւ ծայնաւոր տաղն ի Նախաշ Յովնաթանին, (sic). եւ (Թղ. 79ա) դարձեալ՝ “Յայսմ տեղուջ աւարտեցաւ ի Նախաշ Յովնաթանայ ասացեալ ծիծաղական ոտանաւորն։”

Ուշագրութեան արժանի է այս տեղ մասնաւորապէս “ձայնաւոր տաղ” զանազանութիւնն, որով անշուշտ ըսուիլ կ’ուզուի թէ այն 39 տաղերն ունէին նաեւ իրենց եղանակն եւ յատկապէս աշուղական ծնունդ եւ վախճան ունեցած են. պարագայ մը, որ կը զգացուի արդէն “տաղեր կանչել” եւն յաճախ կիրարկուած բացատրութիւններէն։

Ա. Չօպանեանի հրատարակութեան հիմ ծառայած են յատկապէս մեր Մատենադարանի յիշեալ երկու Չեռագիրները. տեղիս տեղիս

Նաեւ թ. 412 եւ թ. 514 առնուած են նկատողութեան:

Ցաւով տեսանք որ Չօպանեան ամբողջութեամբ չէ ուզած տալ Յովնաթանեան հաւաքումն (գոնէ որչափ որ ծանօթ էր), այլ այնպիսիները միայն հիւրընկալած է իւր հրատարակութեան մէջ, որոնք գեղարուեստական գոյն մը ցոյց տուած են վրանին: «Երգիծական կտորները տասնէն աւելի են, կը գրէ Չօպանեան, ասոնց մէջ կան մէկ քանիներ, այնքան կոպիտ ու անհամ, որ աւելորդ համարեցայ հրատարակել զանոնք, նկատելով որ այդ այնքան երկար որքան գուեհիկ կտորները բանաստեղծի աւելի մնասել կարող են» (էջ 13): Ստոյգ է, դուրս ձգուած կտորներէն (19 հատ) շատերն այս նկարագրով են, բայց միեւնոյն ժամանակ անչափ հետաքրքրական են անոնք ազգագրական տեսակէտով. եւ այս կողմանէ կրնային Յովնաթանեան հաւաքման արժէքը բարձրացնել՝ իրրեւ ազգագրութեան աղբիւր: Օրինակի համար «Տաղն Վասն Կանանց»:

Պէտք էր այս տեսակէտով եւ այն նկատի առնուիլ, որ բոլոր տաղերը բանաստեղծէն մէկ ժամանակի մէջ արտագրուած չեն. հետեւաբար կրնային այնպիսիք իրրեւ Յովնաթանի առաջին փորձերն ընծայուիլ: Անծանօթ մնացած են Հրատարակչին նաեւ ԼՈՒՄԱՅԻ մէջ լոյս տեսած կրկին տաղերը:

Ց. Ամփոփ գաղափար մը կազմելու համար Յովնաթանեան Հաւաքման վրայ, այս տեղ կու

տամ այբուբենական ցանկ մը այն ամէն տա-
ղերուն, որոնք ձեռագիր կամ տպագիր գրուածք-
ներու մէջ Յովնաթանի կը համարուին, նշա-
նակելով միեւնոյն ժամանակ թէ ո՛ր կը գտնուին
անոնք կամ ո՛ր հրատարակուած են, վստահ
թէ անօգուտ պիտի չնկատուի այս:

1. Ամենօրնեայ Աստուածածին
Տաճար եւ Մայր անձառ Բանին.
- “Աղօթք եւ տաղ գովասանութեան առ Ս. Աս-
տուածածինն”. ծանօթ է՝ թ. 537, 39ա,
թ. 647, 37ա: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, էջ
82—85:
2. Ամէն ատաւառ կու գաս ծաղկներով
Երեսօրէ նըման շէմսի դամարայ.
- “Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ թ. 537, 30ա, թ. 647,
28բ: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 55—56: Գաղղ.
թարգմ. Les trouvères Arméniens, 2. ed.
p. 245—236.
3. Այսօր եղել պայծառ արել
իմ նազելի, նոր սիրելի.
- “Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ թ. 537, 32ա, թ. 647,
30բ: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 58—59:
4. Այսօր ինձ խիստ պատուական է
Սիրոսու ուրախութիւն կ'անէ.
- “Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ թ. 537, 28բ, թ. 647,
27ա: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 54—55:
5. Այսօր խիստ օր է ուրախութեան
Շնորհաւոր մեծ քարեկենդան.

- “Տաղ բուն բարեկենդանի”, ծանօթ է՝ թ. 537, 42ա, թ. 647, 40ա: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 91—93:
6. Այսօր ծագեցաւ նոր արեւ
իմ սիրելին ետ ինձ բարեւ.
- “Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ թ. 537, 16ա, թ. 647, 15բ: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 40—41:
7. Այսօր տօն է ծննդեան, աւետիս,
Տեսան մերոյ եւ յայտնութեան աւետիս.
- “Յաւետիս ջրօրհնեաց”, ծանօթ է՝ թ. 537, 77ա, թ. 647, 73բ. (տարբեր նոյն սկզբնաւորութեամբ ուրիշ տաղերէն):
- 8 Այսօր ցնծամք պարելով.
Խրմենք զինի խնդալով.
- “Տաղ ի վերայ սեղանոյ”, ծանօթ է՝ թ. 537, 10ա, թ. 647, 10ա, թ. 369, 26բ եւ 78ա, թ. 412, 57ա, թ. 514, 142ա, Չեռ. էջժ. թ. 604: — Հրտ. Յ. Յարութիւնեան՝ ՄԱՍԻՍ, 1885, էջ 657: Անդ, 1908, թ. 12—13, էջ 244: Ա. Չօպանեան, 66—68:
9. Առաւօտուց զամ քո տեսուն, նազանի,
Ըռահմ արա, զալում քեաֆիր, աման աման.
- “Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ թ. 537, 33բ, թ. 647, 32ա: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 86—87:
10. Առաւօտուց մէկ մի տեսայ զարդարած
Դու իմ խելքըն տարար, ես շունիմ դարար.
- “Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ թ. 537, 38ա, թ. 647, 36բ: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 65—66:
- 11 Ասել ես թէ զարնան վախթը
Սիրական, աման.

- “*Տաղ սիրոյ*”, *Ժանօթ է՝ Թ.* 156, 15ա: — *Հրտ. Ա. Չօպանեան*, ԱՆԱՀԻՏ, Գ. 59, *Եւ Նաղաշ Յովնաթան*, էջ 89—90: — *Նաեւ գաղղ. Թարգմանուած՝ Les trouvères Arméniens*, 2. ed. p. 243—244
12. *Գարուն եղեւ քաղցրը խօսի բըլբուլըն
Ենր պաղչի մէջըն բացվել ա սմբուլըն.*
- “*Տաղ սիրոյ*”, *Ժանօթ է՝ Թ.* 537, 22բ, Թ. 647, 21բ: — *Հրտ. Ա. Չօպանեան*, 49:
13. *Գարուն որ եղեւ ամսոյն ապրիլի,
Յանկարծ քեզ տեսայ իմ նոր սիրելի.*
- “*Տաղ սիրոյ*”, *Ժանօթ է՝ Թ.* 537, 35բ, Թ. 647, 34ա: — *Հրտ. Ա. Չօպանեան*, 62—63:
14. *Գեղեցիկ պատկեր ես դու իմ պատուելի.*
- “*Տաղ սիրոյ*”, *Ժանօթ է՝ Թ.* 537, 31բ, Թ. 647, 30ա: — *Հրտ. Ա. Չօպանեան*, 57—60:
15. *Գինի որ խմենք անուշ է
խմենք անենք ուրախութիւն.*
- “*Տաղ ուրախութեան*”, *Ժանօթ է՝ Թ.* 537, 73բ, Թ. 647, 72ա:
16. *Գովելի ծաղիկ ես դու
ի մէջ ծաղկանցըն՝ վարդ թուջիսար.*
- “*Տաղ սիրոյ*”, *Ժանօթ է՝ Թ.* 537, 27բ, Թ. 647, 26ա: — *Հրտ. Ա. Չօպանեան*, 53—54:
17. *Գովեմ՝ սրտիւ ուրախական
Թիֆլիզ քաղաքըն պատուական.*
- “*Գովասանք Գուրջստանի*”, *Ժանօթ է՝ Թ.* 537, 100ա, Թ. 647, 86ա: — *Հրտ. ՀԱՅԵՐԳ Տեւկանցի*, 122—123: Գ. քհ. Աղանեան՝

ԼՈՒՄԱՅ 1899, Ա. 280—282: Ա. 2օպանեան,
105—106:

18. Գլխիսիկ է տոհմ եւ ցեղը
Զօսայ է մօրուք եւ քեղը.

“Տաղ ի վերայ խակակիրթ աբեղայի որ առ Յովնա-
թան գրեալ էր ոտանաւոր եւ նա զայս պատաս-
խան գրեաց”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 48բ, Թ. 647,
46ա:

19. Գրեմ քարտէս յոյժ ողբալի
Զքանս նակիրժ եւ դիւրալի.

“Վասն Վարդան ժամահարին, որ վասն իւր քնափ
լինելոյն՝ եկեղեցւոյ որձական սպանեց, ասելով
թէ ինչ բան ունես հետ օտար հաւերի”: —
Հրտ. Գ. քհ. Աղանեան, ԼՈՒՄԱՅ, 1899,
Ա. 276—280:

20. Գրեցի անուն վասն Թումանուն
Կարդալով զանուն, փարգալու քանուն.

“Տաղ վասն Ագուլեցի Թումանին որ խ. ամաց
սկսաւ կարդալ”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 49բ,
Թ. 647, 47բ:

21. Գրէ եկին էշի քարվան
Մեր մոնթերի վըրայ փալան.

“Վարք հաւասար մոնթերի”. ծանօթ է՝ Թ. 537,
51բ, Թ. 647, 49ա: — Հրտ. Ա. 2օպանեան,
97—102:

22. Ելեալ ես այլանն
Գու կանես սէյրան.

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 26ա, Թ. 647,
25ա: — Հրտ. Ա. 2օպանեան, 71—72:

23. Եկ գնամք պաղչէ նստեմք
 Չորս բողորն շարած վարդի.

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ թ. 537, 23բ, թ. 647,
 22ա: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 50—51:

24. Եկայք այսօր ժողովեցէք ընկերք միաբան.

“Տաղ ուրախութեան սեղանոյ”. ծանօթ է՝ թ. 537, 9բ. թ. 647, 9բ, թ. 369, 30ա, թ. 412,
 103ա: — Հրտ. Յ. Յարութիւնեան, ՄԱՍԻՍ,
 1885, էջ 658: Ա. Չօպանեան, 90—91:

25. Եկայք այսօր որդիք մարդկան
 Յնծասցուք ձայնիւ միաբան.

“Տաղ բուն բարեկենդանին”. ծանօթ է՝ թ. 537,
 11ա, թ. 647, 11ա, թ. 369, 29բ, թ. 493,
 79բ, թ. 514, 142ա: — Հրտ. Ա. Չօպանեան,
 70—71:

26. Իմ կարն նըստել դամով
 Լեզուն քանց շարար համով.

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ թ. 537, 13ա, թ. 647,
 12բ: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 35—36:

27. Լուսնի նըման պայծառ երեսդ բողորած.

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ թ. 537, 36բ, թ. 647,
 35ա. — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 63—64:

28. Կամիք գովել դուք Երեւան
 Մարդիկն զալում կ'երեւան.

“Գովասանութիւն Երեւանայ քաղաքին”. ծանօթ
 է՝ թ. 537, 47բ, թ. 647, 45ա: — Հրտ. Ա.
 Չօպանեան, 95—96:

29. Կանչեմ Քիզան ահուզարով
 Դու ինձ Լը շես տալ բարով.

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 26բ, Թ. 647, 25բ, Թ. 156, 16ա: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 69—70:

30. Կատուն մեռաւ, ափսոս ու վախ
Մըկներն այսօր խիստ են ուրախ:

“Տաղ ի վերայ կատուի, զոր մկներն տանին թաղել”, ծանօթ է՝ Թ. 412, 60ա: — Հրտ. Մ. Միանսարեանց, Քնար Հայկական, Յաւելուած, 45—46: Ա. Չօպանեան, 79—80:

31. Հայր անսկիզբն քարեինամ՝ մարդասէր
հանգոյ զննջեցեալն մեր:

“Ղափանցի երէցի արած պաշտօն, որ ասաց”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 74բ:

32. Մանուշակ քանաւշայ սըմբուլ
քաղցըր գարնան ունիս խաքար:

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 30բ, Թ. 647, 29բ: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 56—57:

33. Յամենայն ժամ տացուք փառս
Տեան Աստուծոյ ապենիագին:

“Տաղ ի վերայ Այվազին ջրաղացին”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 7բ, Թ. 647, 7բ: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 74—75:

34. Յայտնեցաւ գարուն հարաւ հնչեաց,
ծառըն կանանչացեալ ծաղկեաց:

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 24բ, Թ. 647, 23ա: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 51—52:

35. Յայտնի երեւեցաւ քաղցրաշունչ գարուն,
ելէք զովդ եւ սէյրան, եղբարք:

“Տաղ ուրախութեան”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 7ա (թերի). Թ. 647, 6բ:

36. Յանկարծ լուայ աւետեաց ծայն,
Թէ ուրախ լեր դու Յովնաթան.

“Տաղ ի վերայ մածուէի”. ծանօթ է՝ Թ. 537,
46բ, Թ. 647, 44բ: — Հրտ. Ա. Չօպանեան,
93—94:

37. Յանմարմնոց վերօրհնեալ
Մարիամ կոյս գովեալ.

“Տաղ առ Տիրամայրն”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 41ա,
Թ. 647, 39ա: — Հրտ. Ա. Չօպանեան,
72—74:

38. Յարժամ մատուցուք
Տեանն Աստուծոյ գոհութիւն.

“Տաղ ուրախութեան սեղանոյ”. ծանօթ է՝ Թ.
537, 12ա, Թ. 647, 11բ: — Հրտ. Ա. Չօ-
պանեան, 85—86:

39. Յաւուր միում, որ էր մեզ նոր կերակի.

“Յորժամ բնպէք զանուշ գինին եւ լինիք հար-
բած զայս տաղս ասացէք (անանուն). ծանօթ
է՝ Թ. 537, ԹՂ. 99ա:

40. Յաւուրս զարնան ժամանակին
Փթթեալ ծաղկեցաւ այգին.

“Տաղ ուրախութեան”. ծանօթ է՝ Թ. 537, 6ա,
Թ. 647, 4բ, Թ. 514, 140ա: — Հրտ. Ա.
Չօպանեան, 77—79:

41. Յորժամ զայ պայծառ զատիկն Հայոց
Մեծ աւետիս տամ ձերոց եւ տղայոց.

“Տաղ ի վերայ Զատիկին Հայոց”. ծանօթ է՝
Թ. 537, 3ա, Թ. 647, 2ա, Թ. 412, 97բ:
— Հրտ. Ա. Չօպանեան, 103—104:

42. Յորժամ եղև բարեկենդան
Ծկեղեցին բերին սեղան.

“Տաղ վասն հաւին, զոր բարեկենդանն Տէր Գրիգոր յէկ սեղանի հաւ ետուր ժամահարին, թէ մուրթջամ շինէ. ժամահարն առեալ գնաց գինովցաւ, հաւն գողանալ ետուր”. ծանօթ է՝
թ. 537, 62ա, թ. 647, 59բ:

43. Յորժամ եղև գարուն արև ծագեցաւ
Հարաւ հողմքն փչեաց սառն հալեցաւ.

“Տաղ ուրախութեան եւ սեղանոյ”. ծանօթ է՝
թ. 647, 5բ, թ. 412, 99բ, թ. 369, 30բ:
— Հրտ. Յ. Յարութիւնեան՝ ՄԱՍԻՍ, 1885, էջ 657, նաեւ Անդ, 1908, էջ 352. Մ. Միանսարեանց՝ Քնար Հայկական, 387 (ընծայուած՝ Աշոգ Աշամ՝ Նաղաշովի), Ա. Չօպանեան, 107—109: — Գաղղ. թարգմ. Les troubles Armén. 2. ed. p. 246—247.

44. Յորժամ որ մարդասէքն Աստուած
պարգեւեաց մեզ զայս բարիս.

“Տաղ ուրախութեան ի վերայ սեղանոյ. ծանօթ է՝
թ. 537, 4ա, թ. 647, 3ա, թ. 412, 14բ:
— Հրտ. Ա. Չօպանեան, 87—88:

45. Նագելի ծաղիկ, տամ քեզի բարեւ
ես քաց երիտիղ վրոյս շարշաւըն.

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ թ. 537, 25բ, թ. 647, 24ա: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 52—53:

46. Նման ես դու կարմիր վարդի
Ատամներդ շար մարգարտի.

“Տաղ սիրոյ”. ծանօթ է՝ թ. 537, 15բ, թ. 647, 14բ: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 39—40:

47. Նոր գարուն է հնչեաց հարաւ
Իմ սիրելոյն խիստ եմ ծարաւ.
- “Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 18ա, Թ. 647,
17ա: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 42—45:
48. Նոր ծաղկեցաւ այգին եկել է գարուն
էր իմ սիրտս կ'անես եարալու արիւն.
- “Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 17ա, Թ. 647.
16բ: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 41—42:
49. Նոր տեսայ մէկ նոր սիրելի
Աչքերն որպէս հայելի.
- “Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 14ա, Թ. 647,
13բ: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 36—39:
50. Նստիմք ի մէջիս հարք եւ եղբարք
եւ մեծ պարոնայք.
- “Տաղ ուրախութեան”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 8բ,
Թ. 647, 8բ, Թ. 412, 101բ, Թ. 514, 140բ,
Թ. 490, 80բ: — Հրտ. ՃՌԱՔԱՂ, 1860/61,
էջ 216. Քնար Հայկական, 427. Կ. Կոստանեանց՝
Մկրտիչ Նաղաշ եւ իւր տաղերը, 32—34 (բն-
ծայած Մ. Նաղաշի), Ա. Չօպանեան, 81—82:
51. Ով Շահվելունց Տէր Աբրահամ
Զանց լվացած գազար անհամ.
- “Ոտանաւոր ի վերայ Շահվելունց Տէր Աբրա-
համին”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 58ա, Թ. 647,
55ա:
52. Ով ողորմելիք խեղճ կանանիք,
Մեծ պասն կու գայ, ինչ կ'անիք.
- “Տաղ վասն կանանց զոր նեղութիւն կրեն ի ձեռաց
մեծ պասին եւ ճահրակի”, ծանօթ է՝ Թ. 537,
43բ, Թ. 647, 42ա:

53. Ով Տէր եղբայր իմ պատուական
Ծրգող բանի շարադրական.

“Պատասխանի թղթոյն խակակիրթ աբեղայի
միոյ որ գովաբանեւ է Ս. Կարապետն գեղջուկ
բառիւ.”. ծանօթ է՝ թ. 537, 66բ, թ. 647,
63բ:

54. Ում նման ես, արեգական,
Ղոյնունտան վեր մանամեստան.

“Տաղ սիրոյ.”. ծանօթ է՝ թ. 537, 29ա, թ. 647,
28ա:

55. Ուստի՞ կու գաս, քաղցր բլբուլ
Քեզի բարով, ես քեզ եմ դուլ.

“Տաղ սիրոյ.”. ծանօթ է՝ թ. 537, 32բ, թ. 647,
31բ: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 59—60:

56. Պատկեր մի տեսայ լուսնի նըման
Աչքերըն պայծառ արեգական.

“Տաղ սիրոյ.”. ծանօթ է՝ թ. 537, 20ա, թ. 647,
19ա: — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 45—49:

57. Վարք եւ յիշատակ գրեմ տաղտկալի
Մոնթերին մանկանց տաճարի.

“Վարք Շուռութոյ տիրացու տխմար տղայոց.
վերին դասու.”. ծանօթ է՝ թ. 537, 50ա, թ.
647, 48ա:

58. Վերջին վկայ կոյս Թամարիս
յաղթող բանասարկուին:

“Տաղ սուրբ Կուսին Թամարիոյ Շախկերտացւոյ.”.
ծանօթ է՝ թ. 537, թղ. 78ա, թ. 647, թղ.
74բ—75բ: Այս Տաղիս տներու սկզբնատառք
կը յօդեն ՎԱՐԴԱՆ, որ թերեւս կարծեւ տայ
թէ հեղինակն բլլայ համանուն անձ մը: Այսպէս
միտեալ էի ընդունելու եւ ես, բայց ասոր կը

Հակառակին Չեռագիրք, որոնք այս տաղն ալ
 Յովնաթանեան Հաւարածոյին մէջ կը զետեղեն
 իբրեւ վերջին տաղ եւ ասկէ վերջը կը ծանո-
 թագրեն թէ հոս կ'աւարտի Հաւարածոն:
 Կարելի է ենթադրել թէ Յովնաթան հոս յօ-
 դած ըլլայ իւր պարտի վարդապետ, անունը, որ
 ինձի շատ հաւանական կ'երեւայ: Թամարի-
 (ըստ այլոց Թամամ կամ Կատարեալ)
 Շահկերտացի կոյսն նահատակուած է ըստ Զա-
 քարիա Սարկաւազի (տպ. Վաղարշապատ. 1870,
 Բ, էջ 128—131 = Նոր Վկայք, տպ. Անդ.
 1903, էջ 521—524) յեղիվարդ 1690/91ին,
 փախչելով Երիվանէն: Յովնաթան թերեւս այս
 տեղ գտնուած ժամանակ երգած ըլլայ: Տաղս
 անծանօթ մնացած է Նոր վիշտի հրատարակիչ-
 ներու: Առթիւս պէտք եմ ըսել նաեւ, որ այս
 տաղիս ազդեցութեան տակ (տեղ տեղ բառա-
 կան իսկ ընդօրինակելով) երգած է Տէր Պօղոս
 իւր տաղն Խանուժ վկայուհւոյն վրայ († 1755).
 Հմմտ. Նոր վիշտ, էջ 562—64:

59. Տեսէք եղբարք թէ այս ինչ բան է.
 Որպիսի կարգ եւ սահման է.

“Տաղ ծիծաղական վասն կանանց, ծանօթ է՝
 Թ. 537, 70ա, Թ. 647, 67բ:

60. Տէր Աբրահամ շինեց ըսողայ
 Առանց համալ, առանց աղչայ.

“Տաղ ի վերայ Տէր Աբրահամին բաղչին, զոր
 շինեալ էր եկեղեցւոյ փարակին”. ծանօթ է՝
 Թ. 537, 76ա, Թ. 647, 72բ:

61. Տէր Աստուածատուր ասաց ինձ մի բան
 Թէ եկեալ է խիստ լաւ քաղկաթան.

“Տաղ վասն հօտեալ փիս չկալուկ բաղկաթանին”.
 ծանօթ է՝ Թ. 537, 56ա, Թ. 647, 53բ:

62. Տէր ողորմեան, Տէր յիշեան,

Կարմիր գինի ծնրմակ շիշայ .

Յորդորակն՝ «Այսօր ցնծամք պարելով» տաղին .
առանձին կը գտնուի թ. 514, 142ա :

63. Փառք եւ զո՞նութիւն տամք ստեղծողին .

«Խրատ պիտանի վասն հոգւոյ» . ծանօթ է՝ թ. 537,
94ա : — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 75 — 77 :

64. Զաղաք ես Խուժայիս Մոսքով
Խնէքըս տարար անուշ խօսքով .

«Տաղ սիրոյ» . ծանօթ է՝ թ. 537, 37ա, թ. 647,
35բ : — Հրտ. Ա. Չօպանեան, 64 — 65 :

65. Զանի կանչեմ աման, աման
Ես չունիմ դարար . . .

«Տաղ սիրոյ» . ծանօթ է՝ թ. 537, 34ա. թ. 647,
33ա : — Հրտ. Ա. Չօպանեան. 61 — 62 :

66. Օրհնեսցի շորեքամկինի տունս
Խեցեղէն, պղնձեղէն .

«Օրհնութիւն գեղացի երեցի» . ծանօթ է՝ թ.
537, 75բ : — Հրտ. Մ. Միանսարեան՝ Քնար
հայկական, Յաւելուած, 46 :

9. Բացի այս յիշուածներէն, կան դեռ տա-
ղեր ալ, որոնք շփոթմամբ ընծայուած են իրեն.
շփոթութիւնս տեղի ունեցած է յատկապէս
Մաղաշ յորջորջման հետեւութեամբ, որ սեպ-
հական էր նաեւ Բանաստեղծ Մկրտիչ Նաղաշի :
Կը յիշեմ այսպիսիներէն հետեւեալները .

1. «Տաղ ի Նաղաշ Յովնութանէ ասացեալ .
Երազ է եւ սուտ, եղբարք . . .» (Հմմտ. թ. 412,
թղ. 127ա. այսպէս տպուած նաեւ Ղ. Յ. Էկի-

նեանէ ՄԱՍԻՍ, 1885, էջ 208) որ ծանօթ է արդէն Մ. Նաղաշի անուամբ հին Չեռագրաց մէջ եւ շատ անգամ հրատարակուած է՝ սկսեալ 1667էն:

2. «Տաղ Ղարիպի, Նաղաշ Յովնաթանի ասացեալ. Ղարիպի կեանքն է լալի...» (համո. Գաղեանի Չեռագրաց Յուցակն, էջ 50, կազմուած Յ. Թովիչեանէ) որ ընդհանրապէս Չեռագրաց մէջ անանուն է եւ ոմանցմէ համարուած է Մ. Նաղաշի:

3. Յ. Յարութիւնեան ՄԱՍԻՍԻ մէջ հրատարակելով Յովնաթանի տաղերէն քանի մը հատ, իբրեւ չորրորդ տաղ կու տայ.

Ի միասին ամենեքեան

Եկայք եղբարք իմ սիրական...

որ ինչպէս արդէն տներու սկզբնատառք կը ցուցընեն, չէ Յովնաթանու, այլ ՅԱԿՈՒԻ, այսպէս յայտնի կը տեսնուի նաեւ մեր Թ. 412, Թղ. 88բ տաղարանէն, ուր խորագիր կը կրէ. «Տաղ Յակոբայ վարդապետէ Շամախեցւոյ ասացեալ ի վերայ ծաղկանց» (իսկ Թ. 156, Թղ. 71ա. «... ի վերայ Մաճլիսի»):

* * *

10. Ինչպէս Ա. Չօպանեան կը դիտէ, Յովնաթանի բանաստեղծութիւնները կը բաղկանան երեք շարքերէ. Կրօնական ու խրատական տաղեր, երգիծական (կամ «ծիծաղական») քերթուածներ, եւ սիրոյ ու խրատականքի երգեր:

Իւրաքանչիւր շարքին նկարագիրն գեղեցիկ գծած է հրատարակիչը. Ա. շարքը կ'ընծայէ « Հայոց խրատական բանաստեղծութեան ամենէն աղուոր էջերէն մէկը » իւր կոկիկ գրուածքովն ու լեզուովը, ժողովրդական համեղ պատկերալից ոճովն եւ զգացման քնքշութեամբը (էջ 12): Օրինակ կարելի է առաջարկել այս շարքէն՝ Առ Տիրամայրն (էջ 72—74) եւ մանաւանդ « Խրատ պիտանի վասն հոգւոյ » (էջ 75—77) տաղերը:

Երկրորդ շարքը ցոյց կու տայ « սրամտութիւն մը որ գեղջուկ ու պարզուկ է թէեւ, բայց համեղ է եւ մերթ ուժեղ ու կծու, որոնք կրնան նկատուիլ հայ նոր երգիծական բանաստեղծութեան նախափորձերը, Աբովեանէն իսկ յառաջ » (էջ 15): Այս շարքը, ինչպէս կանխեցինք ըսել, հրատարակութեանս մէջ ամբողջութեամբ չէ ներկայացուած: Հրատարակուածներէն իբրեւ օրինակ կրնանք յիշել « Գովասանութիւնն Երեւանայ քաղաքին » (էջ 95—96), « Վարք հաւասար մոնթերին » (էջ 97—102), « Տաղ ի վերայ մածունի » (էջ 93—94) եւն:

Երրորդ շարքին մէջ ցոյց չի տար Յովնաթան Բուչակի չափ « ցեղային ինքնատպուլութիւն » տողորուած է նա՝ նման Սայաթ Նովայի՝ աւելի « պարսիկ ու թուրք բանաստեղծութեան ազդեցութեամբ », եւ որչափ ալ խորքին մէջ հայկական շեշտն զգալի ըլլայ, իր ձեւին մէջ մահմեդական գեղեցկութենէն շատ տարրեր կը մտնեն (էջ 13): Տաղերուն մեծագոյն մասը այս շարքին կը վերաբերի, եւ ընդհանրապէս յա-

ըող են թէ գեղեցկութեամբ լեզուի եւ ոճի, եւ թէ բազմագունութեամբ գաղափարներու եւ զգացման: Հիանալի են խրախճանքի երգերէն մանաւանդ Բարեկենդանի (էջ 70, 91), «Ի վերայ Հայոց Ջատկին» (էջ 103) եւ «Ի վերայ Գարնան» (էջ 107) տաղերն, որոնք զուտ Հայ սրտի արտագրութիւններ կրնան համարուիլ, Հայ ուրախ կեանքի գարնան մէջ երգուած:

Փոքրիկ ճաշակ մը այս շարքէն.

«Ով եղբարք, նրստեալ էք ծաղկեալ ծառի տակ,
Ձեռներիդ է գինի կարմիր ու յըստակ.
Գինոյ մէջն անկանի ծաղիկ ըսպիտակ,
Խմենք, եղբարք, գինի, մեզ անուշ լինի,
Ածէք, խրմենք գինի, բանըն Աստուած շինի:

Նոր գարուն, նոր արեւ, Ջատիկ շնորհազարդ,
Այսուհետեւ բացվի մանուշակ ու վարդ,
Չայն պուլպուլին տատրակին լըսէ ամէն մարդ,
Խրմենք, եղբարք . . .

Այս ուրախ շեշտն է ամէնուն մէջ եւ նոյն սահուն ոճն ու յստակութիւնը՝ տիրողը:

Յովնաթանի լեզուն ռամկախօս է ընդ-
հանրապէս՝ գրաբարի հզօր ազդեցութեան ներ-
քեւ: Իւր ռամկախօսութիւնք կը կրեն առաւել-
լապէս Երեւանեան բարբառին նկարագիրը, կամ
մէկ խօսքով՝ այն բարբառն, որ ապա Աբովեանի
գրչի տակ յաղթանակող հանդիսացաւ: Գրա-
բարէն ու աշխարհաբարէն գիտցած է օգտուիլ
Յովնաթան այնչափ, որչափ կարեւոր էր իւր
տաղերուն ներգաշնակութիւն մը զգեցնելու հա-

մար: Ասոր արդեամբք է որ իւր տաղերն նաեւ իբրեւ տաղաչափութիւն ունին առանձին շնորհք մը, պահանջուած երաժշտական ելեւէջքն ու ներդաշնակութիւնը:¹

Գժբախտաբար այս նկատմամբ ընդօրինակողք շատ ճաշակաւոր եւ իրագէտ չեն գտնուած. ձեռագրաց մէջ երբեմն բառերն աղաւաղուած են եւ երբեմն չափերն, որով ոտանաւորի սահուն ընթացքը տուժած է զգալապէս: Չօպանեան այսպիսի խաթարումները ջանացած է համեմատութեամբ ձեռագրաց վերականգնել եւ այս յաջողած է իրեն ընդհանրապէս:²

1 Չափերու թիւը պէս պէս է. կը տեսնուին մերթ 3—3, 3—4, 4—4, 4—4—3, 4—2—5, եւ մերթ 5—4—5 5—5—5, նաեւ 5—2—4—5 եւն: Բայց դժուարին է ոմանց ճիշդ չափն գտնել, զ. օր. Իթ տաղին (էջ 74):

2 Ինչ ինչ դոյզն անճշդութիւնք նկատի չեն առնուիր ի հարկէ. օրինակ Գ տաղն (էջ 39) յօրինուած է 4—4 չափով, ըստ այսմ պէտք է կարգալ

Նըման ես դոս կարմիր վարդի,

Ատամներըդ շար մարդարտի,

Սիրտ երեւ ես դոս շատ մարդի,

Բոլոր սուրաթ ինձ արիր մաթ:

Առաջին տողին դոսն ունին արդէն ձեռագիրք, երրորդ տողին մէջ ալ աւելցնելու է: Նոյնպէս էջ 81, տող 7 եւ 8 կարգալու է 5—4—5 չափով այսպէս.

Կարասնէրը բաց, եկ խաբար բեր,

մեզ ուրախացրոս:

Սուրահիքըն տար, շուշէքըն լից,

բեր թաս խըփոցրոս:

Այսպէս է գոնէ Չեռագրաց մէջ, մինչ Չօպանեան ունի «Կարասըն . . . ուրախացու . . . խըմեցու»:

Կրնային ըլլալ նման դիտողութիւններ նաեւ Գոնգոսի եւ Բաբարանի մասին, բայց աւելորդ են մանրամասնութիւններ այս տեղ:

11. Յովնաթան իբրեւ նկարիչ: Բանաստեղծութենէ աւելի օժտուած կ'երեւայ Յովնաթան նկարչի ձիրքերով, եւ նուիրուած այդ գեղեցիկ արուեստին:

Այս արուեստին սկզբնական տարերքն ուսած ըլլալու է իւր հօրմէն՝ Տէր Յովհաննէսէն, որ, ինչպէս տեսանք, ծաղկող վարդապետ մ'էր: Սիրած է նկարչութիւնը Յովնաթան եւ իւրովի ջանացած է ապա զարգանալ անոր մէջ եւ վարպետ հանդիսանալ: Այս մասին ունինք գեղեցիկ վկայ մը՝ իւր որդին Յակոբ, որ այսպէս կ'ողբայ հօրը վրայ (էջ 113).

Գործովն նշուել եւ գիտուն բանի,
 Այր քաղցրատեսիլ եւ յոյժ պիտանի.
 Քս մահ լըսողըն լայ հոգոց հանի.
 Կ'ասեն վախ աւանդ, վարպետ Յովնաթան:
 Ո՞ր է շնորհալից վարպետն իմաստուն,
 Որ զիշտ զարգարէր բոլորս որքոյ որան.
 Մէջ Հայաստանեաց ծաղիկ, ոսկի սիւն,
 Այլ ոչ երեւիս, Նաղաշ Յովնաթան:
 Ընտանից յետըն նշխարող որքոյ,
 Խաղկայթեալ եղեւ աւերակ եւ խոց:

Այս տողերու մէջ պայծառ ներկայացուած է Յովնաթանի «Նաղաշ», յարանուան ճշմարիտ իմաստը, զոր ինքն ալ շատ սիրած է կրել անուան կից: Յովնաթան իբրեւ նկարիչ ոչ միայն պարապած է ծաղկագրութեամբ, այլ եւ սրբոց նկարներ, այս է զիմանկարներ նկարած, որոնցմով եկեղեցիներ զարդարած է: Թէ ստուգիւնաեւ զիմանկարներ գիտցած է նկարել, այս

զգալի է նաեւ իւր ինքնագիր տաղերէն. տեղ մը գրած է (էջ 47).

Ասել ես թէ նա որ նաչաչ է,
Գիտէ որ ունքերն ղարաղաչ է.
Ա՛նէ, սորաբիւն նշման ասէ:
Քաշէլ է՛, զալում զալում,
Մաշվել եմ, զալում զալում:

Յովնաթան ունեցած է նաեւ առանձին աշխատանոց նկարչութեան համար. իւր վերոյիշեալ տաղին մէջ կը գրէ (ի Տփղիս) նաեւ հետեւեալ կարեւոր տողերը.

Ասել ես. Տետրեր գրուէ տաղով.
Ծաղիկ լալիւրդ ունի վարալով.
Գլբէլ է՛, կոշէլ բարեւոյ բարով...
Խաբար ես զրկել քո բերանէն.
Ասէք շատ մի հեռանալ քանէն.
Մէկ օր գալոյ եմ քո տէրանէն:

Իւր վաթսուներեկամեայ կեանքին մէջ առանց տարակուսի արտադրած ըլլալու էր բազմաթիւ աշխատութիւններ: Բայց ո՛ր են այսօր իւր ձեռաց այդ հրաշակերտները: Անշուշտ փնտուելու է Երնջակայ (Շոռոթ եւ շրջակայքը), Երեւան, Տփղիս եւն քաղաքներու եկեղեցեաց եւ ապարանքներու մէջ: Արդեօք Էջմիածնի մէջ ալ չէ՞: Այս մասին ապա:

Առ այժմ չունենալով աչաց առջեւ իր ձեռքէն յայտնի նկար մը, ստիպուած ենք լռել արուեստին կատարելութեան վրայ:

Քանի որ մեր խօսքը Յովնաթանի վրայ է, չենք կրնար անյիշատակ թողուլ իր երկու որդւոց անունները:

* * *

12. Իրենց հօրը հետ գործեցին եւ անոր արուեստը շարունակեցին Յակոբ եւ Յարութիւն երկու եղբայրները:

Յարութիւնի կենսագրութենէն ոչինչ ծանօթ է ինձի, բայց Յակոբի մասին գիտեմ ինչ ինչ:

Նախնական կրթութիւնը ստացած է Յակոբ Շոռոթու դպրոցը, ուր դասախօսած է ժամանակ մը Յովնաթան: Իւր տաղերէն միոյն մէջ, ուր “Շոռոթու վերի դասի տիրացու տխմար տղայոց վարքը,” նկարագրած է, Յակոբի մասին կը գրէ (Թ. 537, Թղ. 50ա).

Մեր Յակոբ չկարաց տեղի դադարի,
2ի թողիլ մնայ քար վերայ քարի:

Այնուհետեւ ալ եղած է միշտ հօրը հետ, զոր կարելի է հետեւցընել Յակոբի հետեւեալ տողերէն (Թ. 537, Թղ. 111բ).

Ասիր. թող տուն գնայ քո հայր Յովնաթան.
Դու ինձ մօտ կաց, մեր տուն շինեմ քեզ վաթան:

Երկու բան սորված է Յակոբ իւր հօրմէն քանաստեղծութիւն եւ նկարչութիւն:

13. Իբրեւ քանաստեղծ չի կրնար համեմատուիլ բնաւ հօրը հետ. ունինք իրմէ 19

տաղ, ամէնն ալ «սիրոյ երգեր», (բաց ի ողբերգութենէն), ուր սակայն չկայ ոչ Յովնաթանի տաղերուն խանդավառութիւնը եւ ոչ անոր ճարտար եւ նկարուն գրիչը: Ինչպէս տաղերուն ինչ ինչ տեղէք ցոյց կու տան, Յակոբ ծանօթ եղած է թաթարերէնի եւ վրացերէնի. թաթարերէնը եղած է նոյն իսկ իւր երգերուն լեզուն: Ամէնէն յաջող երգերէն պէտք է համարիլ «ի մարն Յովնաթանի», ողբերգութիւնը: Երգերն յօրինած է Յակոբ մասամբ հօրը կենդանութեան ժամանակ:

Ինձի ծանօթ իւր 19 տաղերու սկզբնաւորութիւնքը կու տամ հոս այբուբենական դասաւորութեամբ, ուսկից դիւրին է ընդհանուր պատկեր մը կազմել: Պ. Չօպանեանի հետ արժանի չենք դատեր զանոնք տպագրութեան, թէեւ ոմանք կրեն վրանին հրապուրիչ գոյն մը:

1. Անա եղեւ զարուն նոր արեւ պայծառ
Դարտերս եղեւ թագայ սիրոսս կրակով վառ.

«Տաղ սիրոյ». ծանօթ է՝ Թ. 537, 110բ: —

2. Ամէն առաւօտ դուրս կու զաս դու շողշողալով
Վիզդէ լցած ոսկէ ու արծաթէ լէքալով.

«Տաղ սիրոյ». ծանօթ է՝ Թ. 537, 108ա: —

3. Այսօր զարուն է նոր տարի
գրել եմ հաշար բարի.

«Տաղ սիրոյ». ծանօթ է՝ Թ. 537, 114ա: —

4. Այսօր նոր զարուն է շնորհազարդ զատիկ
չազել ես սարասար կսպել ես զառ գոտիկ.

«Տաղ սիրոյ». ծանօթ է՝ Թ. 537, 111բ: —

5. Առաւօտուց ելնեմ լալով քեզ մօտ զամ՝

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 102բ: —

6. Գարուն եղեւ իմ սիրտս շեղեւ ուրախ:

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 106ա: —

7. Գովելի նախշունն քրուլի նման

Երեսդ վառել այ ինչպէս եսսաման.

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 115բ: —

8. Եկ զնամք ձեր պաղչէն շուր զամք միատեղ,

Զաղենք կարմիր վարդ. եսսաման զամքեղ.

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 105ա. Թ. 647, 87բ: —

9. Եկ զնամք ձեր քաղչէն, վարդն է քացուած.

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 103ա: —

10. Ես քո սիրոյն եղէ ջնուն,

Գիշեր ցորեկ էլ շունիմ քուն.

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 115ա: —

11. Յանկարծ տեսայ սիրելիս քաղչէն գալիս.

Չեռացն կարմիր վարդ մէկ ինձ ոչ տալիս.

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 109բ: —

12. Յաւուր միում զքեզ տեսայ սալվի ու շինար.

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 107բ: —

13. Յաւուր միում նոր ամսեանն յունուարի

Քեզ զրով շատ քարեւ արի.

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 113բ: —

14. Յորժամ եղեւ քաղցր զարուն շնորհագարդ.

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 101բ: —

15. Յորժամ որ լինի զատիկ շնորհագարդ
 Թո սիրոյդ կեշիմ շունն դիւանայ.

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 105 ք. Թ. 647
 88 ա. —

16. Նագլի ծաղիկ ես սմբուլ,
 անուշահոտ կարմիր վարդ.

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 109 ա. —

17. Նոր գարուն է ձեր բաղչումս.
 բացված է լալա.

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 113 ք. —

18. Ողբամ արուստուօք կոծով տխրութեան
 Հառաչմամբ ձայնիւ սրտիւ դառնութեան

“Ողբերգութիւն յաղագս մահուան Նաղաշ Յովնա-
 թանի հօր իւրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 96 ա.
 647, 83 ա. — Հրտ. Ա. Զօպանեան՝ Նաղաշ
 Յովնաթան աշուղը, էջ 113 — 115. —

19. Սօվտիկիմ ոահմ էյլայ,
 Բիր գուլ վէր քանայ.
 Զեզ տեանողն էլ ինչպէս դարտի դիմանայ.

“Տաղ սիրոյ”, ծանօթ է՝ Թ. 537, 104 ա. —

14. Բայց Յակոբ աւելի ուշագրութեան
 արժանի է իբրեւ Նկարիչ-Մաղաշ:

Հօրը աշխատանոցին մէջ մնալով երկար
 ժամանակ, նա իւրացուցած է Յովնաթանի ա-
 րուեստը եւ անոր մահուընէ ետքը՝ իրեն սեպ-
 ճականած՝ Մաղաշ յորջորջանքը: Իւր սիրելւոյն
 ուղղած տաղերուն մէջ յաճախ տողած է այս-
 պիսի մտքեր.

“Մէկ օր ինձ մօտ արի, պատկերիդ նման
 քաշեմ”, (Թ. 537, Թղ. 113 ա). “Նման ես

ծաղկին սմբուլ ու հանին, խելքն տարար Յակոբ պատկերհանին», (անդ, թղ. 105բ). «Նախաշ Յակոբին դարդերն իմացիր», (անդ. 106ա):

15. Նման Յակոբի նաեւ «փոքրիկ», Յարութիւնը հետեւած է նկարչութեան, անշուշտ ի սկզբան իբրեւ Յովնաթանի աշխատակից եւ ապա՝ Յակոբի: Այս մասին ես տեղեկութիւն ունիմ միայն Երնջակայ Ս. Կարապետի վանքի Եկեղեցւոյն մէկ արձանագրութենէն, զոր յառաջ բերած է Մ. արքեպ. Սմբատեանց վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ:

Համաձայն Սմբատեանցի Յակոբ եւ Յարութիւն Յովնաթանեանք այլ եւ այլ պատկերներով եւ ծաղկեզարդերով զարդարած են Ս. Կարապետի վանքի Եկեղեցին. սակայն դժբախտաբար այս զարդերն ու նկարք այսօր մեծաւ մասամբ եղծուած ու ապականած են անձրեւներէն ու խոնաւութենէն, որոնց ենթարկուած են Եկեղեցւոյն անխնամ մնալուն հետեւութեամբ: Շատ փափաքելի էր որ օր յառաջ գտնուէր բարերար մը, որ ազատէր գոնէ լուսանկարի միջոցաւ՝ ճարտար նկարչացս ձեռակերտներու մնացորդները՝ յաւիտենական կորստենէ. որով կը տրուէր մեզի հնարաւորութիւն Յովնաթանեանց արուեստի ինքնուրոյն գծերն յերեւան հանելու:

Այս տեղ խօսեցնել կու տամ ականատես Սմբատեանցը (էջ 15).

«Տաճարի սեղանը ծաղկեցրած է 1740 (իմա 1730) թուին Շոտթեցի Նաղաշ Յովնա-

Թանը (!), որոյ յիշատակագիրը գրուած է ձախակողմեան խորանի վրայի պահարանին մէջ:,, Ակնարկուած յիշատակարանը տուած է Սմբատեանց էջ 6, ուսկից կը տեսնուի Թէ ծաղկողն ո՛չ Թէ Յովնաթանն եղած է, այլ անոր որդիքը. Թերեւս երբեմն նաեւ Յովնաթան աշխատած ըլլայ հոն. Յիշատակարանին խօսքերն են.

“ՌՃԶԹ (1730) ԹՎԻՆ ՍՈՒՐԲ ՍԵՂԱՆՆ ԾԵՂԿԵՑԱԻ ԶԵՌԱՄԲ ՅՈՎՆԱԹԱՆԻ ՈՐԴՈՑՆ ՅԱՎՈՐԻՆ ԵՒ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ. ՈՒՐԵՄՆ ԵՒՇԵՍԶԻՔ Ի ԲԱՐԻՆ ԵՒ ԴՈՒՔ ԵՒՇԵՆԼ ԼԻՋԻՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍՒՔ:”

“Նաղաշ Յովնաթանի եւ նրա որդւոց նկարած ծաղկենկարները, կը շարունակէ Սմբատեանց, էջ 15, այսօր իսկ տեղ տեղ երեւում են սեղանոյ կամարների վրայ, նոյնպէս եւ Պօղոս-Պետրոս առաքելոց պատկերներն:,,

Սմբատեանց անխորհուրդ խորհուրդը կուտայ՝ “կարեւոր է ամբողջացնել ծաղիկները, կամ ըլլորը սպիտակացնել,, (անդ, 15):

Թէ ի՞նչ վիճակի մէջ կը գտնուի այժմ եկեղեցին, չեմ գիտեր:

Զեմ կրնար ըսել ստուգութեամբ Թէ Յովնաթանեան նկարիչք նկարած են ուրիշ եկեղեցիներ¹ ալ: Բայց յամենայն դէպս շատ Թան-

1 Ը. Ալիանի համաձայն (Սիւսիւն. 355) 1708ին նորոգուած է Շոռոթու Ս. Լուսինայի եկեղեցին, ուր կը տեսնուին դեռ “հետք գունազոյն նկարուց:” Այսրկեան մ’իսկ չեմ տարակուսիր Թէ անոնք արդիւնքն են Յովնաթանի եւ իւր որդւոց ճարտար վրձիններուն: Շոռոթ գիւղա-

կագին են մեզի համար Սմբատեանցի ցայս վայր հաղորդած տեղեկութիւնք, որոնք կռուան կ'ընծայեն ի վեր հանելու ժԸ դարու առաջին քառորդին հայ գեղարուեստի պատմութեան կարեւոր մէկ էջն եւ մանաւանդ լուսաւորելու էջմիածնի տաճարին նկարներու եւ զարդերու ծագումը: Բայց անհրաժեշտ է առ այս ունենալ Ս. կարապետի վանաց եկեղեցւոյն նկարներէն նմանահանութիւն՝ համեմատական քննութեան համար: Վասն զի, ինչպէս քիչ մը ետքը պիտի տեսնենք, էջմիածնի Տաճարին մէջ ալ կը գտնուին կտորներ Յովնաթանեանց ձեռքէն, զորոնք ճշդիւ մատնանշելը շատ դժուարին է:

16. Յակոբ եւ Յարութիւն Յովնաթանեաններէն դեռ չհեռացած կանխենք ընել հարցում մը. մինչեւ երբ երկարած է ասոնց կեանքը:

Յակոբ Յովնաթանի երէց որդին էր, հետեւաբար ներելի պիտի ըլլայ մեզի մինչեւ 1722 ենթագրել առ նուազն 30 տարուան, որով, շնորհելով իսկ 80ամեայ կեանք մը, երկարած կ'ըլլայ մինչեւ 1770: Յարութիւնը Յակոբէն կը կոչուէր «փոքրիկ», ուստի 1722ին առ առաւելն 15—20 տարեկան ըլլալու էր. եթէ ընդունինք թէ վայելած է 80ամեայ կեանք մը, վախճանած կ'ըլլայ 1780—90ի մէջերը:

քաղաքն ունէր դեռ Ս. Յակոբ, Ս. Նշան, Ս. Աստուածածին, եւն եկեղեցիներ, առաջինը կառուցուած Առաքապին մէջ որուն համար Վարդան՝ Յովնաթանի պապը մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած էր. եւ այս նկարազարդուած ըլլալու էր:

17. Կարեւոր է հարցմանս պատասխանը, լուծելու համար այն դժուարութիւնը, զոր կ'ընծայէ Ղուկաս Կաթողիկոսի (1780—1799) վարուց կենսագիրը, որմէ ազդուած են ապահովաբար նաեւ Շահխաթունեան եւ Ալիշան:

Կենսագիրն¹ խօսելով Էջմիածնի Տաճարին մէջ Ղուկաս Կաթողիկոսի ըրած նորոգութիւններու վրայ, կը գրէ ի մէջ այլոց.

“Արդ մինչ նորոգեցան խախտեցեալ սիւնք եւ կամարք եւ այլ հնութիւնքն սրբոյ աստուածեան տաճարին եւ բռածեփի եղեալ ձիւնափայլ եւ արծաթանիշ սպիտակացան ի ներքուստ անտի բոլորապէս, ապա այնուհետեւ զծաղկարարութեան եւ զպատկերագործութեան պատրաստութիւնս տեսանելով՝ ի հեռաւոր տեղեաց եւ ի հոյակապ մեծանուն քաղաքաց զգոյնագոյն, զերանգ երանգ եւ զսղագին դեղորայս եւ զոսկեայ վարաղս մաքուրս ի յեալտուզոյ ձեռամբ հարազատ նուիրակաց արհիագունից նախապատրաստել հոգալ եւ բերել ետ: Եւ ապա ամենայն գովութեանց արժանի եւ յոյժ անուանի Ծոռոթեցի գեղեցկանկար եւ քաջաւարժ

1 Կենսագիր կ'անուանենք Ղուկաս Կաթողիկոսի նորոգութիւնները պատմող գրուածքին հեղինակը, զոր հրատարակած է Գ. Ա. Յովսէփեան ԱՐԱՐԱՏԻ մէջ իբրեւ յաւելում (1901, էջ 183-190, 326-330) այսպիսի խորագրով. “Պատմութիւնն էնչ իւրաքանչէր հարկարայ է խախտելու արեւելիկ քաղաքն իւրաքանչէր էնչ իւրաքանչէր: Այս գրուածքին մեզի կարեւոր մասն է էջ 327-330, զոր ամբողջապէս յառաջ բերած է նաեւ Ա. Չօպանեան (էջ 19-25):

Յովնաթանեան Յովնաթան շնորհալի պատկերահան եւ ծաղկարար վարպետն, որ ի Թիֆլիզ բնակէր, ի մեծագոր արքայէն Վրաց (չերակլ, 1744—1798) խնդրեալ՝ բերել ետ ի սուրբ Աթոռս աշակերտօքն հանդերձ, զորս հայրական սիրով եւ պատուով մեծաւ ընկալեալ, եւ զռոճիկս առատս լիաձեռնութեամբ շնորհեալ...:

Կենսագրին խօսքերս ի հարկէ՛ Նաղաշ Յովնաթանի մասին չեն կրնար առնուիլ, այլ անոր որդիներէն կամ թոռներէն միոյն վրայ. գիտենք որ Յովնաթան չունէր համանուն որդի. իսկ այս տեղ Յովնաթանեան յարանունը կ'ակնարկէ՝ — ըստ արեւելեան ընդունուած սովորութեան — հօր անունը, եթէ սակայն Յովնաթանու թոռուք իրենց պապին անունն եւ համբաւը չեն ուզած շահագործել կերպով մը, ինչպէս անտարակոյս եղած կ'երեւայ: Յամենայն դէպս պէտք է ըսել որ այս տեղ միայն Յովնաթանու թոռն կրնայ իմացուիլ, որդին Յակոբ Նաղաշի կամ Յարութիւնի:

Յովնաթան Յովնաթանեանի նկատմամբ Կենսագրին տուած տողերը կը վաւերացընէ եւ աւելի կը ճշդէ ինքնին Ղուկաս Կաթողիկոս իւր նորագիւտ մէկ թղթին մէջ առ Յովնաթան, գրուած 1784 Սեպտեմբերին^(^o)¹, զոր վերջերս

1 Ինձի քիչ մը խնդրական կը թուի ամառոյս անունը: Նամակի խօսքերուն համաձայն՝ դարնանային ամառոյ մը մէջ կը հրաւիրուի, թուն բարեկենդանէն յառաջ: Հետեւաբար գրուած ըլլալուէր Փետրուարին առ առաւելն: — Դժբախտաբար Ղուկաս Կաթողիկոսի թղթերուն 1784ի շրջանը կը

հրատարակեց ՀՈՐԻՉՈՒՆ օրաթերթին մէջ (1911, թ. 90) Յովհ. Թումանեան: Այս թղթէն կ'երեւայ որ տաճարին նկարազարդութիւնը հանած է ի գլուխ Յովնաթան տարիներու ընթացքի մէջ, ժամանակ մ'ալ ընդհատելով: Յառաջ կը բերեմ թղթին կարեւոր տողերը.

“Առ Յովնաթան շնորհալի պատկերահանն որ ի Թիֆլիզ:

Յորմէ հայրական ստոյգ սիրով եւ հոգեւոր ողջունիւ աստուածային առատազեղ օրհնութեամբ եւ սրբոյ Իջման տեղոյս Քրիստոսի զօրացուցիչ եւ պահպանողական շնորհիւն, ծանիր սիրելի եւ հոգեւոր որդի մեր, հարազատ, հաւատարիմ, բաղձաշխատ եւ քրտնաջան զաւակ սրբոյ Աթոռոյս, գեղեցկարհեստ, լիաշնորհ եւ հանճարեղ պարոն Յովնաթան: Զի ահա խստութիւն ձմռանն եւ ցրտոյն էանց, մերձեցաւ քաղցր գարունն, եւ եկն ժամանակ գործոյդ, եւ լցաւ պայմանդ: Ասան որոյ ի ժամանեւ հայրական օրհնութեան եւ սիրածիր թղթոյս առ սիրելի որդեակդ մեր, պարտիս զամենայն արգելառիթ պատճառս ի բաց դնել եւ զկնի Բուն բարեկենդանի ի յառաջին շաբաթուն մեծի պահոցն ի յերկուշաբթի կամ յերեքշաբթի աւուրն, հանել այտի հանդերձ աշակերտօքդ, եւ դիմել առ սուրբ Աթոռ Մայրս քո առ ի աւարտել զկիսատն գործառնութեանդ, ըստ խոկմանդ եւ ըստ պայմանիդ: Որում ահա ակնադէտ սպասեալ մնամք առ ի ժամու միով յառաջ գալ եւ սկսանիլ զգործդ: Նաեւ զգոյշ լինիցիս ի յառակէն յայնմանէ, զոր օրհնաբանեալ բերանն Աստուծոյ ասաց. Այր մի սկսաւ եւ այլն: Ուրեմն կրկին եւ վերստին մեծաւ հարկիւ եւ հայրական սիրով պա-

պակսի (հմմտ. Աղանեանց, Դիւան Հայոց Պատմ. Ը.): Այս թուղթը ստացած է պ. Թումանեան Գ. քհն. Աղանեանցէ:

տուիրեմ՝ յատկեղ որդեկիդ իմոյ, պարտիս զգու-
շանալ ի ծաղը լինելոյ ի տեսողաց եւ շուտով գալ
առ ի աւարտել զսկսեալդ: Եւ ի յերկրորդ շաբա-
թուն մեծի պահոցն առ մեզ հասանել: Իւ այս-
պէս գիտացեալ լեր ողջ եւ օրհնեալ եւ զօրացեալ
ի Տէր հանդերձ բարեբողբոջ որդովք եւ քոյա-
նովքդ ամենիք: Ամէն:

Յոյժ սիրով ողջոյն եւ աստուածային օր-
հնութիւն տամ սիրելի եւ հոգեւոր որդւոյն մերոյ
եւ բաղմաշխատ զաւակին սրբոյ Աթոռոյս Բաննահ
վարպետ Աբրահամին, որում եւ հարկադրեմ իսկ,
պարտի ընդ քեզ ելանել եւ գալ ի սուրբ Աթոռս
ի պիտանաւորութիւն գործոյն եւ ի շինումն կի-
սատ մնացելոյն: Ուրեմն պարտիք ի միասին ելանել
եւ գալ շուտով որպէս եւ գրեցաք: Որ եւ լիցի
ողջ եւ զօրացեալ ի Տէր հանդերձ քեւ: 7

Թղթէս կ'իմացուի եւ այն թէ Յովնաթան
ունէր ի Տփղիս ընտանիք, նաեւ «բարեբողբոջ
որդիներ», որոնք Յովնաթանեան շառաւիղը կեն-
դանի պահած են յաջորդ դարերուն ալ: Ար-
դեամբք ալ, Սմբատեանցի վկայութեան համա-
ձայն Յովնաթանեանց տոհմը մինչեւ օրս շա-
րունակուած է. «Նաղաշ Յովնաթանի թոռունք
այսօր իսկ կան Տփլիսում, կը գրէ Սմբատեանց
(անդ, էջ 153), որոնց մին աստիճանաւոր տէ-
րութեան՝ Առաքելն Յովնաթանեանց (1862
թւէն) մեր սանն է:», Ասոնց քով կը գտնուի,
կ'ըսէ, նաեւ Նաղաշ Յովնաթանի «ձեռագիր
երգարանը», ի Տփղիս (անդ, էջ 6): Մանրա-
մասնութիւն այս մասին, կարելի է ուրեմն սպասել
ներկայ սերունդներէն, որոնց քով ըլլալու են
վաւերագիրներ, ալ: Հետաքրքրական է մանա-

ւանդ իմանալ թէ արդեօք նաեւ չորրորդ սերունդը եւ յաջորդք շարունակեցի՞ն իրենց հարց արուեստը, եւ այն մինչեւ ե՛րբ:

Ընդունելով այսպէս կրկին Յովնաթաններ մէկ դարու մէջ, առաջին եւ վերջին քառորդ-ներուն ապրած, պէտք չէ խառնել անոնց գործելն իրարու հետ, որչափ ալ դիւրաւ ենթակայ ըլլան շփոթման: Երկուքն ալ եղած են նկարիչներ, երկուքն ալ արտադրած են հարուստ թուով նկարներ՝ մի եւ նոյն շրջանին, բայց անշուշտ սեփական նկարագիրներով եւ արուեստներով, առաւելութիւնը մնալով միշտ առաջնոյն — Նաղաշ Յովնաթանին, որ Բանաստեղծ ալ հանդիսացած է մի եւ նոյն ժամանակ:

Պէտք է հետեւաբար երկու Յովնաթաններուս ալ վրձիններու հետքերը փնտռել Էջմիածնի տաճարին նկարներու վրայ: Եւ ըստ իս ոչ միայն երկու Յովնաթաններուս, այլ չորս Յովնաթանեան նկարիչներու ալ, Յովնաթանի, Յակոբի, Յարութիւնի եւ Յովնաթանի. եւ ասոնցմէ զատ նաեւ Բաննահ Աբրահամ վարպետին, որ, ինչպէս կ'երեւայ յատուկ մաս մ'ունեցած է:

18. Ամբողջ խնդրոյն լուծման համար հարկ է քննել մանրամասնութեամբ Էջմիածնի Տաճարին նորոգութեանց երկու դարու պատմութիւնը սկսեալ ժէ դարէն:

Այս նկատմամբ ժամանակագրական պատմութիւն պէտք է սպասել Էջմիածնի Դիւանէն եւ Մատենադարանէն: Ինձի մատչելի

աղբիւրներու վրայ հիմնուած կրնամ միայն հետեւեալ համառօտ գծերը տալ հոս:

Տաճարին առաջին նորոգողն եղած է Մովսէս Գ. Կաթողիկոս (1629—1632), որ աւելի շինութեան խախտուածներու շուրջն ամփոփուեցաւ: Իր յաջորդն Փիլիպպոս (1633—1655) նոյնպէս ուշադրութիւն դարձուց անհրաժեշտ շինութեանց, աւելին ըրաւ Յակոբ Գ. (1655—1680), որ կանգնեց Զանգակատունը, նորոգեց պարիսպը եւն: Զաքարիա Սարկաւագի համաձայն (Գ. 106—107) աւելի մեծագործ հանգիսացան Եղիազար (1682—1691) եւ Նահապետ (1691—1705) կաթողիկոսները. առաջինը «կանգնեաց, կը գրէ, կճեայ կաթուղիկէ ի վերայ Իջման տեղին. եւ հաստատեաց սեղան՝ առնել պատարագ. եւ յերկու կողմն եկեղեցւոյն բարձրացոյց յերկրէ, եւ արար ամպիոն, եւ կանգնեաց սեղան պատարագի: Եւ շինեաց որմն ի մէջ եկեղեցւոյն ի հարաւոյ դրանէն մինչեւ ի դուռն հիւսիսոյ. զի անդ կացցեն յաղօթս, եւ մի՛ առաջի աւագ խորանին: Եւ ի տանիս եկեղեցւոյն յերիս տեղիս կանգնեաց կաթուղիկէ:»

Եւ երկրորդին համար կը գրէ (էջ 136).

«Կաթուղիկոսն Նահապետ կայր յիւրում գործս ի սուրբ Էջմիածին, եւ յաւելոյր շինութիւնս ի սուրբ աթոռն Էջմիածնի եւ յամենայն վանորայք:»

Քայց տաճարը ծաղկենկարելու մասին դեռ ոչ որ խորհեցաւ. այնպէս որ 1673, Մարտին

երբ գաղղիացի ճանապարհորդն Chardin կ'այցցելէր Տաճարս, շտեսաւ հոն որ եւ իցէ նկար կամ ծաղկեղարդ. «Le dedans de l'édifice (տաճարը) n'a aucun ornement de sculpture ni de peinture» (տես Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient. Amsterdam 1711, t. I, p. 154), թէեւ Շահխաթունեանցի համաձայն Ստեփանոս Վրդ. Լեհացին († 1689) ունեցած է հոն նկարներ. այս մասին ապա: Նոյն իսկ 1700ին P. de Tournefort չէ գտած հոն այս կողմանէ ուշադրութեան արժանի բան մը, թէեւ մասնաւորապէս խօսք ըրած է Էջմիածնի հնութեանց վրայ (հմտ. իւր Relation d'un voyage du Levant, Amsterdam, 1718, t. II, p. 139 եւն):

Այս տեսակէտով առանձին խնամք տարած են Տաճարին վրայ յաջորդ կաթողիկոսներն Աղեքսանդր Զուղայեցի (1706—1714) եւ մանաւանդ Աստուածատուր Համատանցի (1715—1725):

19. Վերջնոյս նկատմամբ ընդարձակ ակնարկութիւն ունի նաեւ Ղուկաս Կաթողիկոսի կենսագիրը այսպէս.

«Թէպէտ յաւուրս Տեառն Աստուածատրոյ հոգելոյս Հայրապետին եւ ի ժամանակս նախավրդովման կալուածոցն զզպաշից թագաւորաց, ի մէջ աստուածեան տաճարիս շինեցան բոլոր մարմարոնեայ հրաշակերտ շինուածքն եւ ծաղկեցան, եւ չորեքեան խախտեալ սիւնքն նորոգեցան... եւ մէջն սրբոյ տաճարիս բռամբ

նորոգեցան եւ պատկերագրեցան ի տեղիս տեղիս, եւ անհետեթ ծաղկեցան հոգաբարձութեամբ նոյն հոգելոյս Տեառն Աստուածատրոյ հայրապետին ի ՌՃԿԹ¹ թուին, որպէս գրի ի պատմութիւնս նորին երանելոյ, ի գաւազանագրքի աստ², սակայն 60 եւ այլ աւելի ամբ անցանելով, յայսքան միջոցում սրբոյ տաճարի տանեաց բոլոր սալքն եւ քարինքն մաշեցեալք եւ քայքայեալք էին եւ տեղի տուեալ մտից անձրեւաց եւ ի հոսել յորդարուղիս անձրեւաց եւ հեղեղաց իսկոյն ի ներքս մտանելով, զբաժնեփս եւ զծաղկունսն գիշացուցանելով եւ եղծանելով ի վայր թափէին:» (2օպանեան՝ 20:)

Այս տողերու ստուգութեան կը վկայէ ինքն Աստուածատուր իւր հետեւեալ արձանագրութեան մէջ, զոր յառաջ կը բերէ Շահաթունեան (Ա. 32).

«Ի թուականութեան հայկական ՌՃԿԹ (1720) ես տէր Աստուածատուր համատանցի

1 Թէ ԱՐԱՐԱՏԻ մէջ եւ թէ 2օպանեանի քով տպագրուած է «ՌՃԿ» = 1655, երբ սակայն շկար Աստուածատուր անուն Վաթողիկոս. կ'առաջարկեմ կարգալ «ՌՃԿԹ» = 1720 կամ մտաւոր թիւ մը, որ զետեղուի 1715—1726ի մէջերը. այսպէս ունի Աստուածատուրի Արձանագրութիւնը, եւ նման թիւ մը կ'ենթադրէ նաեւ Կենսագիրն, որ նորոգութիւնն տեղի ունեցած կը համարի 1786էն իբր 60 տարի յառաջ, ուրեմն մտաւորապէս 1726էն յառաջ:

2 Ակնարկուած գրութիւնն արդեօք Յակոբ Շահաթունեանի գրուածքն է. համա. Ս. Կանայեանց, Յուցակ 2եռագրաց Ներսիսեան հոգ. Գարանոցի, Տիգրիս, 1893, էջ 50—51. նայելու է այս տեղ մանրամասնութեանց համար:

կաթողիկոս ամենից Հայոց ետու նորոգել զգորեսին խախտեալ սիւնքն սրբոյ եկեղեցւոյս, եւ զբոլոր եկեղեցիս նորոգեալ եւ ծաղկեալ հանդերձ մարմարիոնեայ շինուածովք որ ի մէջ սրբոյ եկեղեցւոյս են՝ յիշատակ հոգւոյ իմոյ, ի վայելումն տառապեալ ազգի Հայոց եւ աստ ի սուրբ Աթոռս զետեղեալ միաբանից. եւ որք ընթեռնուք զարձանս զայս, յիշեցէք զիս ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր. եւ դուք յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի. ամէն ։

Գժբախտաբար կենսագիրը կը լուէ աւելի մանրամասնութիւն Աստուածատուրի գործունէութեան եւ շինութեանց մասին. նոյն իսկ թէ որչափ էր Աստուածատուրի օրով նկարներու թիւը. բայց հոգ չէ: Գիտենք որ 50 տարի յետոյ, Սիմէոն կաթողիկոսի օրով Տաճարին նկարներուն թիւը կը հասնէր 88ի, ինչպէս կը տեսնուի 1778ին Սիմէոնի հրամանաւ կազմուած ցուցակէն, զոր վերջին պահուս լոյս հանեց Գարեգին Ա. Յովսէփեան ԱՆԱՀԻՏԻ մէջ (էջ 68—70): Այս թուին եթէ մէկ մասն համարինք իսկ վերջին կէս դարու կաթողիկոսներէն, որ դժուարին է, առ նուազն 50ը կը մնայ Աստուածատրոյ: Այս տեղ կանգ կ'առնունք եւ թոյլ կու տանք մեզի հարցնելու, թէ ինչ արուեստաւորներ գործածեց Աստուածատուր իւր ծրագրին յաջողութեան համար:

20. Այս շրջանին «եկեղեցիներ ծաղկող եւ պատկերագրող» համբաւաւոր անձնաւորութիւն մը ճանչցանք յանձին Յովնաթան Նաղաշի:

Առանց տարակուսի զինքը հրաւիրած ըլլալու է Աստուածատուր: Առ այս ունիմ ինձի վստահութեան արժանի վկայ մը զինձիձեան շ. Ղ., որ կարծեմ ամէն մթութիւն եւ երկբայութիւն պէտք է փարատել իւր հետեւեալ սողերով:

Ստորագրելով Էջմիածնի տաճարը կը շարունակէ¹.

“Իսկ ընդ մէջ եկեղեցւոյն է վեցերորդ խորան եւ տեղի անուանեալ Էջմիածին կամ Իջման տեղի. . . սակաւ ինչ բարձրացեալ ի յատակաց եկեղեցւոյն շուրջանակի պղնձի վանդակաւ պատեալ. յորոյ վերայ է փոքրիկ կաթուղիկէ վայելուչ կանգնեալ ի վերայ սպիտակ թափանցիկ մարմարիոնեայ չորից սեանց. բարձրութիւն նոցա աւելի քան զմի գրկաչափ. իսկ ստուարութիւն շրջապատի իբրեւ թղաչափ. նոյնպէս եւ յատակ տեղւոյս Էջմիածնի շինեալ է ի նոյն մարմարիոնեայց եւ ի սեաւ քարանց. զայսոսիկ մարմարիոնեայս ետ բերել ի Թէվրիզոյ Աստուածատուր կաթուղիկոս, եւ նա ինքն պատեաց զտեղին վանդակաւ. եւ բարձեալ զառաջին քարինս յատակին, եդ արտաքոյ եկեղեցւոյն՝ որք էին քանդուածոյք, այլ ոչ մարմարիոնեայք: . . . Պատկերք ամենայն խորանացս են գործ նկարչին՝ որ մականուանեալ կոչի Մաղաշ

¹ Ինձիձեան շ. Ղ. — Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի. Մասն Ա. հատոր Ա. [Նոր հայաստան] Վենետ. 1806, էջ 262:

Յովնասթան յազգէս Հայոց, ճարտար
նկարիչ, եւ յաջող քանաստեղծ ի ուսկաց
լեզու ի ժամանակս Դահմաս Գուլի խա-
նին¹։

Ինճիճեան Հօր խօսքերը մեկնութեան
պէտք չունին կարծեմ: Նոյնպէս կը գրէ նաեւ
Շահխաթունեան վարդապետ:

«Յամենեսին ի սոսա (ի նկարս տաճարին)
քաջապէս փայլին շնորհք ձեռաց մեծանուն
վարդապետին Ստեփանոսի Լեհացւոյ եւ քաջ
նկարչին հօր Յովնասթանու: Այստեղ «հօր»
բառն կ'ակնարկէ բացարձակապէս Բանաստեղծ
Յովնասթանը: Անորոշ է սակայն Շահխաթու-
նեանի միտքը հետեւեալ հատուածին մէջ, ուր
կը զգացուի թէ ծանօթ եղած են իրեն Ղուկաս
Կաթողիկոսի կենսագրին տողերը.

«Ղուկաս Կաթողիկոս... նորոգել ետ
(1786) ըստ բոլորին եւ զմէջ սրբոյ Տաճարիս՝
զորմունս եւ զառաստաղն բազմատեսակ գեղեցիկ
նկարուք խորհրդաւոր պատկերօք ի ձեռն հան-
ճարաւոր արհեստագէտ նկարչին Յովնաս-
թանու, որոյ յիշատակարան արձանագրու-
թեանն զնի ի շրջապատ հիման մեծի կաթո-
ղիկէին:» (Ա. էջ 36:)

Արկին հատուածներէս կամ պիտի հե-
տեւցընենք թէ Շահխաթունեանց ծանօթ չէր

¹ «Դահմաս Գուլի խանն» նոյն ինքն Նասր Շահն
է, իշխած 1736-1747: «Ի ժամանակս» բացատրութիւնն ի
հարկէ յընդհանուրն իմանալու է:

Յովնաթան Բանաստեղծի ժամանակին, եւ կամ
կը զանազանէ կրկին Յովնաթաններ, հայր
եւ որդի:

Ինչ եւ իցէ: Մեզի համար բաւական է
եւ այն թէ ստուգիւ ունեցած է Բանաստեղծ
Յովնաթանը Էջմիածնի տաճարն նկարազարդե-
լու մէջ մասնակցութիւն: Հետեւաբար պէտք
է փնտռել հոն անոր ձեռաց նշմարները:

Աստուածատուր Կաթողիկոսին նորոգու-
թիւնները կէս դար ետքը մեծաւ մասամբ կ'եղծա-
նին, ինչպէս տեսանք Կենսագրին խօսքերէն.
եւ Ղուկաս Կաթողիկոս (1780—1799) կը
ձեռնարկէ կրկին հիմնական նորոգութեան
(1783—6), երբ կը ճոխանայ տաճարն բազ-
մաթիւ պատկերներով. Կենսագիրն ասոնց թիւը
կը հանէ 120ի: Այս նորոգութեան ժամանակ
ուշագրութիւն կը դարձուի նաեւ հին նկարնե-
րուն. եւ կը ջանացուի՝ այնպիսիներն, որոնք
բոլորովին չէին եղծուած, նորոգելով պահել
իրենց տեղը. այս նկատմամբ կը գրէ Կենսագիրը.

«Ջորս ըստ մեծի մասին նոր ի նորոյ ըստ
ըղձալի եւ սիրաւառ տենչանացն եւ ըստ աս-
տուածազդեցիկ եւ նրբանկատ հանճարոյն պատ-
կերագրել եւ յօրինել ետ, եւ զոմանս որք
հնացեալք եւ անգեղացեալք էին, նորո-
գեալ պայծառացոյց »:

Այսպէսով իրաւունք կ'ունենանք այսօր
Էջմիածնի Տաճարին նկարներու եւ ծաղկե-
զարդներու մէջ թագնուած ենթագրելու նաեւ
Բանաստեղծ Նաղաշ Յովնաթանի նկարները:

21. Բախտ չեմ ունեցած անձամբ տեսնելու Էջմիածնի տաճարին նկարներն ու ծաղկենկարները. բայց ասոնցմէ հարուստ թիւ մը լուսանկարով հրատարակեցին վերջերս Պ. Ա. Չօպանեան եւ Ս. Վ. Աստուածատրեան¹:

Այս թուին մէջ գտնուելու են առանց տարակուսի մաս մը նաեւ Յովնաթան Նաղաշի ձեռքէն. բայց մատնացոյց ընել զանոնք յանուանէ ես չեմ համարձակիր, քանի որ չունիմ ինձի ամենեւին կռուան, ուր յենուլ կարենամ գոնէ համեմատական ուսումնասիրութեան համար:

Ինչպէս հարեւանցի ակնարկ մը այս նկարներուն վրայ կը համոզէ, Էջմիածնի տաճարի նկարներուն մէջ դեր ունեցած են այլ եւ այլ ազդեցութիւններ՝ գլխաւորաբար պարսկական-արեւելեան եւ իտալական (այլեւայլ շրջան): Ասոր վրայ աւելցնելու է եւ այն, որ հին նկարք նորոգուած են նորագոյն ձեռքէ մը — ուրեմն խառնուած են կրկին ազդեցութիւնք ի մի:

Իմ տպաւորութեանս համաձայն ստորեւ կը բաժնեմ ծանօթ նկարներս երեք խմբի.

Պարսկական-արեւելեան, իտալական եւ խառն:

22. Շահխաթունեանց այս նկարներու մէջ կը տեսնէր Ստեփ. Լեհացւոյ մատը. սա

¹ Պարսկացոյց շահխաթուն: մասնաւոր հնութեանց Մայր աթոռոյ Ս. Էջմիածնի եւ շրջակայից. հրատ. Սահմ. Վրդ. Արտատպարէան. Պրակ Ա. Վաղարշապատ, 1910:

կրթուած նախնաբարի լեմբերդ, կրնար դիւրաւ
ենթարկուած ըլլալ դարուն նոր հոսանքին, որ
իտալիայէն կը շնչէր: Բաց ասկից հարկ է ու-
շագիր ըլլալ որ Ղուկաս Կաթ. երկար ժամանակ
առաջնորդութիւն ըրած է Ջմիւռնիայի մէջ, որ
իտալական ազդեցութեան շատ ենթարկուած էր,
եւ ուր իտալական եւ գաղղիական վաճառակա-
նութիւնն էր նաւահանգստին տէրը: Կենսագիրն
արդէն կը շեշտէր, թէ հմուտ էր արուեստին,
եւ շատ կէտերու մէջ անձամբ ծրագիր տուած
էր: Նաեւ ներկերն եւ այլ պատրաստութիւնք
Եւրոպայէն հոգացուած են, ուրեմն կար ծանօթ
մը եւրոպական արուեստին:

Ենթագրելով թէ Շահխաթունեանց Ստե-
փանոս լեհացոյ մասին գրած տողերու համար
ունեցած է վաւերական աղբիւր, կը կարծեմ
թէ Ստեփանոս՝ Եղիազարու օրով կամ անկէ
յառաջ՝ ունենալով իրեն ընկերներ, նկարած
ըլլայ իւղանկարներ, որչափ ալ զանոնք յիշա-
տակութեան արժանի դատած չըլլայ Տուր-
նըֆոր:

Ստեփանոսի վրայ ուրիշ տեղ առանձինն
խօսելու միտք ունենալով՝ խնդրոյս լուսաւորու-
թեան համար այս տեղ կը բաւականանամ յա-
ռաջ բերել Յիշատակագրի մը տողերը, որոնք
կը գրուին Յակոբ Կաթողիկոսի օրով (1668)
Ճառընտրի մը վերջը.

« Գրեցաւ ձեռամբ Ստեփաննոս քահանայի
եւ ծաղկափթիթ տեսակօք զարգարեցաւ Ալեք-
սիանոսիւ եւ Նահապետիւ ԱՐՈՒԵՍԱՒՈ-

ԲՕՔ. Հոգացողութեամբ եւ սատարութեամբ
ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ վարդապետի [Լեհացւոյ]՝¹:

Յիշատակագրիս արուեստաւորը բառը
սեպհական իմաստ մ'ունենալու է. աւելի
բան մ'ըսուիլ կ'ուզուի քան պարզ «ծաղ-
կող» մը:

Ի բաց կը թողունք հոս այս եւ նման
խնդիրներն, որոնց մանրամասն պատասխանը Էջ-
միածնի մատենադարանէն միայն յուսալի է:

23. Աւելի ամփոփուելով Ա. Զօպանեանի
եւ Ս. Վ. Աստուածատրեանի ներկայացուցած
նկարներու շուրջը, կը դասաւորեմ զանոնք ըստ
վերոյնշանակեալ բաժանման այսպէս.

Ա. Իտալական արուեստ.

Իտալական արուեստը յերեւան կ'ելէ մա-
նաւանդ հետեւեալ նկարներու մէջ. 1. Ս. Աս-
տուածածին, նկարուած Իջման Սեղանի գմբե-
թի մարմարինի վրայ. ուշագրաւ է պատկերին
նկարագիրը. Ս. Աստուածածին նստած է, գիրկն
Յիսուս մանուկ եւ ձեռքը բռնած գիրք մը, ուր
կը նային երկուքն ալ: Ամբողջ նկարը շատ նուրբ
ձեռաց արդիւնք է, որ կը յիշեցընէ ամբողջա-
պէս Ժէ դարու իտալական արուեստը: Ուշա-
գրութեան արժանի է որ նման դիրքի մէջ՝ —
Յիսուս մօրը գիրկը՝ կը նային գրքի մէջ — կը
ներկայանայ նաեւ իտալական գործ մը ԺԵ —

ԺԶ դարէ, որ պահուած է Բերլինի [Թագաւորական Միւսէոնի մէջ (հրատ. նկարներու, Թ. 82): — 2. «Առաքեալ մը» անուանուած նկարը. իտալական է կեցուածքը, նայուածքը, հանդերձին ոլորումները եւն, յատկապէս ձեռաց մատուրներու դիրքը: — 3. Աւետարեր հրեշտակը. իտալական ազդեցութեան ծնունդ է մանաւանդ հրեշտակին ձեռքը տեսնուած շուշանը, զոր ժե դարէն առաջին անգամ սկսան տալ իտալական արուեստագէտք Գաբրիէլի ձեռքը: Միքայէլ Անջելոյի նկարները կը յիշեցնէ մասնաւորապէս Հօր Աստուծոյ տեսքը իւր լայնածաւալ հանդերձին մէջ, որ արձակ ձեռուրներով քսոսն շարժման մէջ կը դնէ (հմտ. Սեքստեան ձեղունը). զուտ իտալական են նաեւ հրեշտակին հանդերձի ծալքերն եւն: — 4. Աւետրնկալ Մարիամ. իտալական են մանաւանդ հանդերձի հարուստ ծալքերն, նոյնպէս գրակալին վրայ գիրքը: — 5. Առաքեալ մը (Յակոբոս Եղբ. Տեառն): — 6. Պօղոս Առաքեալ. հիանալի գործ մը իւր ամբողջութեան մէջ, որ կը ցուցնէ վրան արուեստաւորի բովանդակ նրբութիւնը: — 7. Միքայէլ Հրեշտակապետ (եւ ոչ Գաբրիէլ, ինչպէս սխալմամբ նշանակած է Չօպանեան). Միքայէլ այս դիրքի մէջ՝ աջ ձեռքը նիզակ եւ ձախը նժար՝ ներկայացնել սիրուած գաղափարականն էր ժե — ԺԶ դարու իտալական ճաշակին: — 8. Առաքեալ մը: — 9. Ս. Աստուածածին Յիսուս գիրկը:

Բ. Արեւելեան արուեստ.

- Այս ազդեցութեան ներքեւ նկարուած են
1. Տրդատ, Աշխէն եւ Խոսրովիդուխտ. արեւելեան տպով են մանաւանդ աչքերն ու յոնքերը, թագն ու հանդերձանքը: — 2. Ս. Ստեփանոս, եւ 3. Փիլիպոս Առաքեալ. նկարուած երկուքն ալ մարմարիոնի վրայ Աւագ Սեղանին ճակատը՝ դէմ առ դէմ. արեւելեան են մանաւանդ ծաղկեզարդ հանդերձանքը եւ երկու կողմերու սոճիները: — 4. Ասոնց մէջ տեղ նկարուած է նոյնպէս մարմարիոնի վրայ՝ Ս. Աստուածածին: — 5. Յարութիւն Կրիստոսի շատ անյաջող ձեռք կը նշմարուի ընդհանրապէս ամբողջին վրայ, մանաւանդ Յիսուսի սրունքներուն եւ կեցուածքին մէջ. ուրոյն տէր ունենալու է նկարս քան նախորդք եւ յաջորդքս: — 6. Հայկ նահապետ (?): — 7. Արգար թագաւոր (իւղաներկ, Թ. 8): — 8. Ելն ի վիրապէն (Թ. 13): — 9. Սկրրտութիւն Տրդատայ (Թ. 19): — 10. Ս. Յակոբ (Թ. 27): — 11. Գայանէ (Թ. 25): — 12. Ս. Գրիգոր ի Սեպուհ (Թ. 30): — 13. Մահ Լուսաւորչի (Թ. 31): — 14. Ս. Արիստակէս (Թ. 33): — 15. Ս. Սահակ (Թ. 34): — Յովհ. Օճնեցի (Թ. 38): — 16. Գր. Նարեկացի (Թ. 39): — 17. Ս. Ներսէս Շնորհալի (Թ. 40): — 18. Մովսէս Խորենացի (Թ. 36):

Գ. Խառնուրդ Խոտալականի եւ Արեւելեանի:

1. Թագակիր Ս. Աստուածածին. ուշադրութեան արժանի է հոս Հայր Աստուած, որ ծերունի մը ներկայացուած է լայնածաւալ հանդերձի մէջ՝ շրջապատուած հրեշտակներէ, որ իտալական է. իտալական է եւ այն, որ Յիսուս մանուկ առած է ձեռքը գունդ մը: — 2. Մկրտութիւն Բրիստոսի. իտալական կ'երեւայ մանաւանդ Հօր Աստուծոյ դիրքը. ծերունի, եռանկիւնի լուսեպսակով եւ ձեռքը գունդ մը խաչով. այս ձեւի օրինակը թէեւ առաջին անգամ հոս կը ներկայանայ, բայց իտալական է ծագումը: 3. Ընթրիք: 4. Ոտնլուայ 5. Ս. Հռիփսիմէ:

Պ. Չօպանեան տուած է նաեւ երկու բեկոր որմնազարդերէ. զասոնք բնականաբար Արեւելեան խմբի մէջ զետեղելու է. անտարակոյս Ղուկաս կաթողիկոսի օրով ընդունելու է:

Բաց ի այս նշանակուածներէն Պ. Չօպանեան իւր հաւաքածոյին մէջ տուած է դեռ երկու նկար ալ՝ Ս. Թաղէոս եւ Բարդուղիմէոս առաքեալներու: Բայց ասոնք, ինչպէս Աստուածատրեանի հրատարակութենէն կը տեղեկանանք (էջ 10, թ. 6—7) էջմիածնի տաճարին մէջ չեն նկարուած, այլ Աստուածատուր կաթողիկոսի օրով (1720) Զմիւռնիայէն նուէր ընդունուած խաչկալի երկու դռնակները կը կազմեն (իւղաներկ), որոնք հետեւաբար Յովնա-

Թանու անուան հետ բնաւ չեն կրնար կապ
ուեննալ:

24. Թէ յիշուած երեք խմբերէն որոն մէջ
յատկապէս նկատելու ենք մեծին Յովնաթանու
վրձինը, զայն չեմ գիտեր. բայց այնպէս կ'ե-
րեւայ թէ աւելի առաջին խմբի մէջ նկատելու
ենք Յովնաթանի ձեռքը, չափով մը նաեւ եր-
րորդ խմբին մէջ, վասն զի ասոր ներկայացու-
ցիչք յայտնապէս ենթարկուած են երկրորդ
խմբի նկարչի ձեռաց, Ղուկաս Կաթողիկոսի
օրով՝ խանգարուած, եղծուած մասերը նորո-
գուելու համար: Արդեամբք ալ, ինչպէս տո-
ղերս գրելէն յետոյ նկատեցի ԱՆԱՀԻՏԻ մէջ,
Սիմէոն Կաթողիկոսի հրամանաւ կազմուած (1779)
պատկերաց ցուցակի համաձայն այս Ա. եւ Գ.
խմբի նկարներու գոյութիւնը կանուխ է քան
Ղուկաս Կաթողիկոսի նորոգութիւնը:

Այս դատողութեամբ քննելի կը մնայ դեռ,
թէ ինչ ճամբով ազդուած է իտալական ա-
րուեստէն Նաղաշ Յովնաթան:

Ինչպէս վերագոյն կարճ տողերով ակ-
նարկեցինք, բոլորովին անտեղի չէ կարծելը թէ
Իտալիան ծանօթ եղած է Յովնաթանի: Գոնէ
իւր դարուն, թէ դարու վերջերն եւ թէ դարու
սկիզբները, այսպիսի ճանապարհորդութիւն մը
թէ շատ գիւրին էր եւ թէ շատ հաւանական:
Եւրոպայի հետ առեւտուրն այս միջոցին
Հոռոթեցի եւ Ագուլիսցի վաճառականներու
ձեռքն էր, որոնք յաճախ երթեւեկութեան
վրայ էին դէպ ի վենետիկ, Հոմ, Մարսէյլ եւ

Ամստերդամ, կենդրոններ, ուր մասնաւոր ծաղկման մէջ էր նկարչութեան վերածնութիւնը: Ինչ դժուարութիւն, ուրեմն, եթէ Յովնաթան ընկերացած ըլլար հայրենակից վաճառականներէն միոյն կամ միւսին, եւ քանի մը տարի դեգերած ըլլար Աննետիկ կամ նման քաղաք մը: Ենթադրութիւնս աւելի հաւանականութիւն կը ստանայ, եթէ մտածենք վայրկեան մը, թէ արդէն շատ քիչ է մեր ծանօթութիւնը անոր 61ամեայ կենաց պարագաներու մասին...:

Յամենայն դէպս Յովնաթան Նաղաշ ունեցած է մեծ զարգացում իւր արուեստին մէջ եւ ցուցուցած է արուեստին ամէն նրբութիւններն իւր արտադրութեանց վրայ: Ասով անշուշտ հանած է համբաւ ժամանակցաց քով, եւ նոյնին համար Նաղաշ Յակոբ շուայլած է իրեն այնչափ գովութիւններ:

* * *

25. Այսպէս ժԸ դարու ընթացքին կազմուեցաւ հայ գեղարուեստի պատմութեան մէջ նոր դարագլուխ մը հայկական հողի վրայ, ուր պայծառ հանդիսացան ընտիր անձնաւորութիւններ, Յովնաթան մը, Յակոբ մը, Յարութիւն մը, դարձեալ Յովնաթան մը, վերջապէս Յովնաթանեան դարաւոր դպրոցը: Դար մը ամբողջապէս գրեթէ պահպանեց իւր գոյութիւնը այդ դպրոցը արտադրելով հարիւրաւորներով նկարներ, որոնք զարդարեցին եւ կը զարդա-

րեն գեռ եկեղեցիներ վանքեր եւ ապարանք-
ներ, եւ սակայն մինչեւ օրս չեն եղած առարկայ
ընդհանուր հիացման: Պատահաբար միայն
գեղարուեստասէր անհատներ, Չօպանեան մը եւ
Աստուածատրեան, կու գան ներկայացընել
անոնցմէ չնչին թիւ մը՝ յախուռն քովէ քով
բերուած: Սակայն քանի՜ հարիւրներ կը մնան
գեռ խաւարի մէջ, կարօտ հզօր ձեռաց, խնա-
մոտ, հետաքրքրուող հնասէրներու: Քանի որ
այդ հարստութիւնը այսօր կովկասահայ եղբարց
ձեռքն է, անոնց օրըստօրեայ տեսութեան ա-
ռարկան, պարտք մը, գրական-գեղարուեստա-
գիտական պարտք մը կը մնայ ճնշող իրենց
սրտին վրայ, մինչեւ որ լոյս ընծայեն զանոնք
լուսանկարներով եւ նմանահանութեամբ, եւ
ծանօթացընեն ամբողջ գեղարուեստասէր աշ-
խարհի: Հարկ է լոյս հանել ամէն նկար, ծաղ-
կեզարդ որ հին է եւ քանի գեռ չեն եղծուած,
որչափ ալ չնչին կարծուի անոնց արժէքը եւ
արհամարհելի: Առանց տարակուսի մանաւանդ
Տփղիսն պիտի ըլլայ հարուստ՝ Յովնաթանեանց
նկարներով¹, որոնք զայն ընտրած էին իրենց

¹ «Պատմում են որ նկարիչ Յովնաթանը անցել է
եւ Պարսկաստան՝ Շահի պալատը կարագարդելու եւ ճա-
նապարհին՝ Ներքին-Ագուլիսի եկեղեցու պատի վրայ նկար
է թողել յիշատակ: Ասում են թիֆլիզում էլ կան նրա
նկարներից», կը գրէ Պ. Յովհ. Թումանեան ՀՈՐԻՉՈՒՆԻ
մէջ (թ. 90):

Այս աւանդութիւնը ի հարկէ կարելի է նաեւ Նա-
զաշ Յովնաթանի համար առնուլ. անուանց եւ արուեստ-
ներու նոյնութիւնը շատ դիւրաւ կրնար շփոթուիլ յա-
ռաջ բերել:

գործունէութեան միջավայր: Եւ որչափ դիւրին է գործելն ի Տփղիս, քան հեռու՝ Հայաստանի ուրիշ խուլ աւերակներու մէջ...:

Մենք պիտի աղաչէինք Տփղիսի Հայոց Ազգագրական ընկերութեան, որ նա իր վրայ վերցընէր այս պարտաւորութիւնը եւ տակաւ տակաւ ծանօթացընէր նմանահանութիւններով Տփղիսի եւ շրջակայից գեղարուեստական մնացորդները:

Այս ճանապարհով միայն կարելի է յարգել մեր նախնի, գեղարուեստասէր վաստակաւորներու յիշատակը, եւ հայ գեղարուեստի պատմութեան արդէն իսկ աղքատ էջերն հարստացընել:

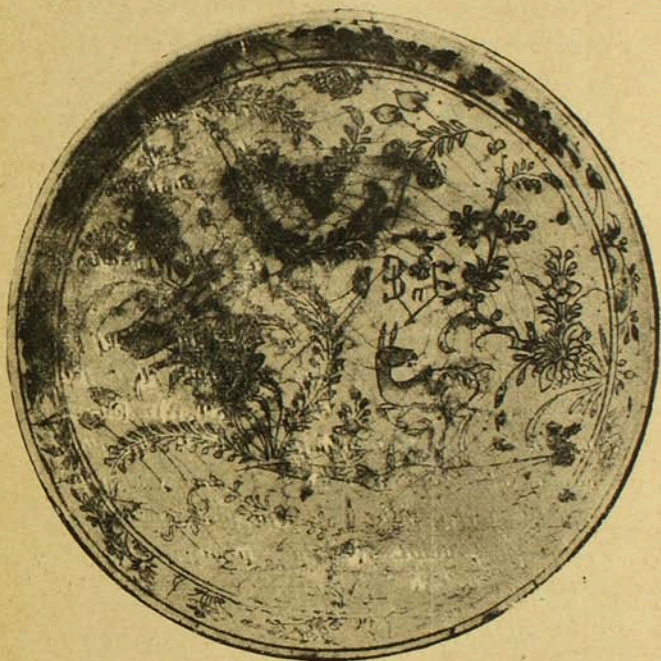
* * *

26. Չվերջացուցած Յովնաթանեանց մասին մեր խօսքը, յիշեմ այս տեղ պարագայ մը, որ թերեւս ուշագրութեան անարժան չկարծուի, որչափ ալ անձնական ենթագրութեան վրայ հիմնուած ըլլայ:

Վսեմ. Տիգրան Խան Բէլէկեան իւր Collection of Persian and analogous potteries (Paris 1910) հրատարակութեան ընկերացուցած էր ինքնակաց լուսանկար մը պնակի, որ հայկական ծագում ունի, ինչպէս կանխեցի ըսել այլուր (ՀԱՆԴ. ԱՄՍ 1911, էջ 314): Այդ

պնակն (կապտագոյն, 23 սմ. մեծութեամբ).
 Հետաքրքրական է մանաւանդ այնու, որ գտնուած
 է ի Կովկաս, եւ կը կրէ Հայկական Մենագրու-
 թիւն մը:

Պատկերը կու տամ այս տեղ.

Պնակին վրայ ներկայացուած է ծաղկալից
 դաշտ մը. աջ կողմը կը տեսնուի եղնիկ մը, որ
 յետս կը նայի, եւ ձախ կողմը սոխակ մը, թա-
 ռած, որչափ կ'երեւայ, վարդենույ վրայ: Բու-

սականութիւնը խիտ է մանաւանդ սոխակի շուրջը:

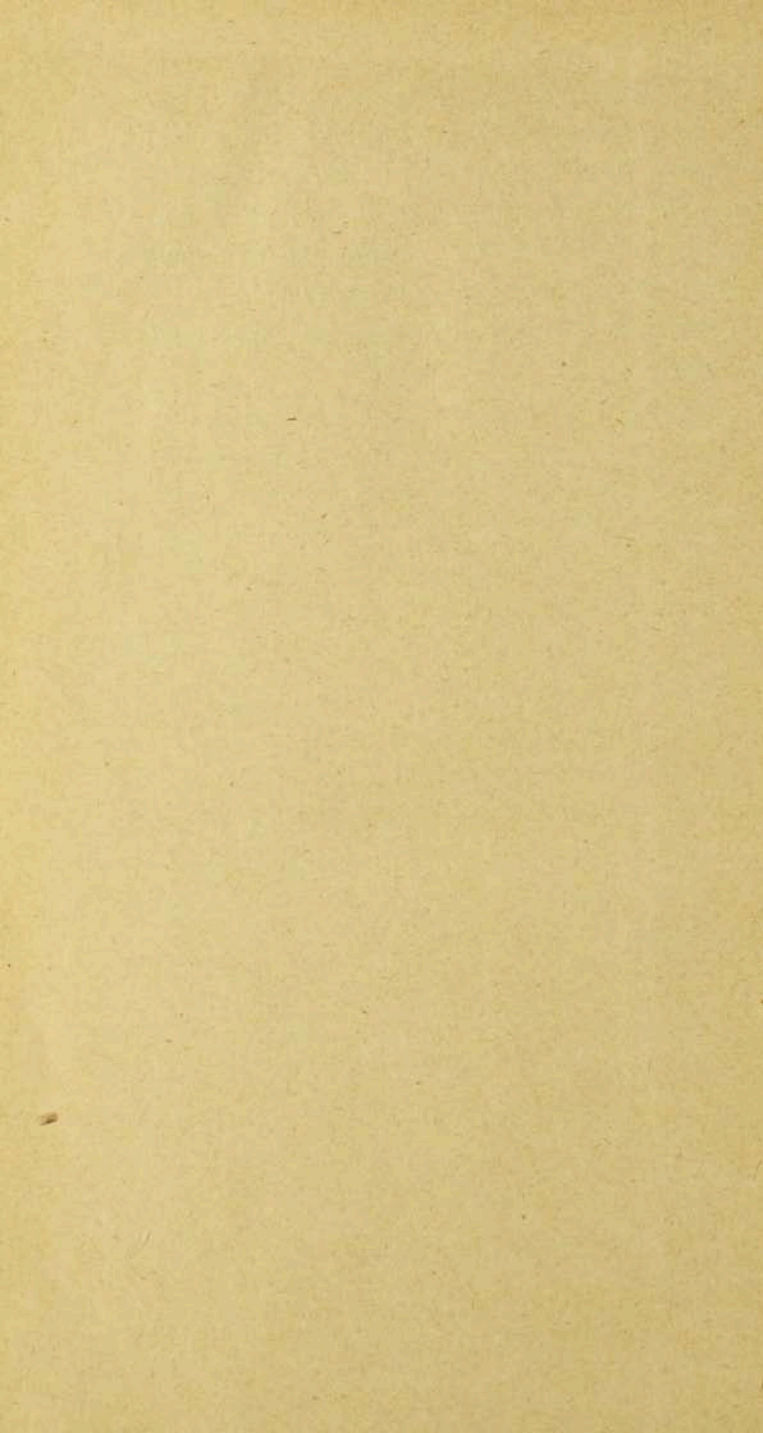
Եղնիկէն քիչ վեր աչքի կը զարնէ մենագրութիւն մը (monogramme), զոր կը լուծեմ՝ ՅԱԿՈՒԲ, ՌՃՂ(Բ):

Առ այս ակնբերել են Յ եւ Ո տառերը. Յ տառը կը կիսէ մէջէն վար գիծ մը որ դէպի աջ կը շեղի եւ կ'երթայ հանգոյց կապելով կրկին կը բարձրանայ նախ դէպի աջ շեղ եւ ապա ուղղաձիգ՝ կազմելով «Ա»: Այբի ձախակողմեան թեւը յինքեան կուտայ միեւնոյն ժամանակ շղագիր «Կ» մը եւ աջ թեւը՝ «Բ», որով կը ստանանք ՅԱԿՈՒԲ:

Այբի աջակողմեան թեւին վրայ կայ ուրիշ փակագրութիւն մ'ալ, զոր կարելի է լուծել՝ առանց դժուարութեան ՌՃՂ(Բ): Թէ այս տեղ թուական մը ներկայացուած է, կը վկայէ յայտնապէս վերը դրուած պատիւը: Միայն կարելի է խնդիր ընել թէ այս թուականիս կից կարգալու է նաեւ «Բ» մը, որ ուրոյն պաշտօն մ'ունէր արդէն:

Եթէ շնորհուի այս լուծման հաւանութիւն, այն ատեն ակամայ պիտի տեսնենք մենագրութեանս մէջ յայտնի արուեստագէտ Յակոբ Նաղաշի անունը, որուն գործունէութեան ասպարէզն էր Կովկասը — 1740ի շրջանին:

Բայց պնակին նկարազարդութիւնը փոքր
ինչ դժուարութիւն կը յարուցանէ հոս, ուր չի
տեսնուիր ճարտար ձեռք մը, ինչպէս կը յու-
սացուէր Յակոբէն: Սակայն այս պարագան կա-
րելի ըլլայ թերեւս մեղմել այնու որ անձանօթ
է մեզի անոր արուեստին կատարելութիւնը եւ
ճաշակը, հետեւաբար մերժելու բաւական հիմ
կը պակսի:

ԱՂԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՆ

- Ա. Գալեմքեարեան Հ. Գր. Վ. Ուսումնասիրութիւնը Լեհաստանի ղաթախանայի: 1. Պիշոֆ Լեհաստանի իրաւունքը : 2. Գալեմքեարեան, իրաւունք Հայոց : 1890: էջ 85+59: ֆր. 1.25
- Բ. Մեմբերի Հ. Գ., Ազգաբնակչութիւն արմ. ծագումն ունեցողները: 1880: էջ 50: ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յ., Ազգաբնակչոյս առ Գէորգայաստրի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազգաբնակչոյս զրոյց: 1891: էջ ԺԱ+159: ֆր. 1.25
- Դ. Տաշեան Դ., Արեւելեան Հայք ի Պուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալեմքեարեան: 1891: էջ 79: ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը Ստոյն-Կալիստենեայ վարոց Աղեքսանդրի: 1892: էջ Դ+272: ֆր. 3.—
- Զ. Տրվիչ Ա. եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: էջ 82: ֆր. 1.—
- Է. Մառն Ն., Ամսոնային ուղեւորութիւնից ղէպ ի Հայս: Թրգմ. Ո. Անոպեան: 1892: էջ 89: ֆր. 1.25
- Ը. Գալեմքեարեան Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: էջ Ժ+51: ֆր. 1.—
- Թ. Գալեմքեարեան Հ. Գ. Վ., Պատմութիւն հայրազրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով): 1893: էջ 232: ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնիսի Փր. Կ., Ընտելութիւնը զրոյց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: էջ Է+92: ֆր. 1.25

- ԺԱ. Գ ու վրիկեանն Հ. Գ. Վ., Հայր յԵղիսարեթու-
պոլիս Դրամսիլուանիոյ 1680—1779: (1 զըն-
կատիս.) 1893: Էջ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գ. Ռ., Զեմոր Գլակ. համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: Էջ Զ+78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փ.: Հայ գիւղական տունը:
Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէգիկժեան: (6 տիտի. 55
պտկ.): 1894: Էջ Ը+103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիկեան Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հոր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Բ.
Վ. Տաշեան: 1894: 8° Էջ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա. Հ. Հիւլաշման, Սեմսկան
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փոքրէլ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. Հ. Հիւլաշման, Հայկական Յատուկ անուանք:
1894: Էջ Թ+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Մատենագրական Մանր
Ուսումնասիրութիւնը. Մասն Ա: Ա-Զ. Նեմսիոս,
Պրոկղ Դիաղոխոս, Խոսրովիկ. Գիրքչեքձուածոց.
Պրոկղ եւ Սեկունդոս: 1895: Էջ ԺԲ+296.
Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնը
հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ամփոփուած եւ թարգմ.
ժանօթութեամբ: 1895: Էջ Թ+202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիգրեան Կ., Սեւ ծովու ուսական եզերքը:
1895: Էջ 92: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գ ու վրիկեանն Հ. Գ. Վ., Դրամսիլուանիոյ Հայոց
Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայաքա-
ղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: Էջ Թ+352:
Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան Հ. Բ. Վ., «Վարդապետութիւն արա-
քելոց» անվանեալ կանոնաց մատեանը. Թուղթ
Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թադէի:
1896: Էջ Թ+442: Ֆր. 6.—
- ԻԱ. Տումաշեկ Վ., Սատուն եւ Տիգրիսի աղբերաց
սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-

- տազօտուիթիւն: Թրգմ. Հ. Բ. Ը իւլգիկճեան: 1896:
Էջ Է+62: ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու զրոյցը Մովսէս Խորե-
նացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գ. Վ.
Մէնէվիշեան: 1897: Էջ ԺԵ+107: ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Հետազօտութիւնը նախ-
նեաց ոամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնը եւ
քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկօրէն մատենագրու-
թիւնը: Տետր Ա: 1897: Էջ Ը+272: ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Հետազօտութիւնը նախ-
նեաց ոամկօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897: Էջ Ա—Ը:
273—522: ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղցեք Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ.
Հ. Գր. Վ. Գալէմբեարեան: Յաւելուածք 1. Ցանկ
Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած զրքերու :
2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիար-
քաց Հայոց: 1897: Էջ Ը+130: ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեանիշեան Հ. Գ. Վ., Գիրք (կամ յօդուած)
զբնու արուեստը: Յաւելուած Գիրք կարդալու
արուեստը: 1898: Էջ Է+118: ֆր. 1.25
- ԻԷ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն
աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնա-
սիրութիւնը: 1898: Էջ Է+53: ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ակնարկ մը նայ նսագրու-
թեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց զրոչ-
թեան արուեստին: (10 զնկատիւ պատկերով):
1898: Էջ ԺԱ+202: ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադրաշեան Յ., Փ. Բիզանդացի եւ իւր պատ-
մութեան խարդախողը: Քննութիւնն Մ. Խորե-
նացու աղբիւրների մասին: 1898: Էջ Թ+175:
ֆր. 2.50
- Լ. Մսերեան Լ., Հայերէն քարքառախօսութիւն:
Թրգմ. ի ռուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899:
Էջ Է+26: ֆր. —.50
- ԼԱ. Բօսեան Հ. Յ. Վ., Հայք ի Զմիւննիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Ա. Զմիւննիա եւ Հայք. (պատկե-
րագարդ:) 1899: Էջ ԺԲ+369: ֆր. 5.—

- 1Բ. Բօսնեան Հ. Յ. Վ., Հայք ի Զմիւննիա եւ ի շրջա-
 կայս: Հատոր Բ. Զմիւննիոյ վիճակին զլիաւոր
 քաղաքներն եւ Հայք. (սլատկերագարն): 1899:
 Էջ Ժ+161: Փր. 2.50
- 1Գ. Գոմրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յեղիսաքեթուպոլիս
 Դրանսիլուսնիոյ. Բ. Հտր. 1780—1825: 1899:
 Էջ Է+554: Փր. 5.—
- 1Դ. Գագանձեան Ե., Եղովկիոյ Հայոց գաւառաբար-
 քառը: 1899: Էջ Է+120: Փր. 1.—
- 1Ծ. Կարրիկը Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեան-
 ներն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
 մատ: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան (1 քարտէզով):
 1899: Էջ 43: Փր. —.70
- 1Զ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ժողովածոյք առակաց վար-
 դանայ, ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ
 քաղուածքներ: 1900: Էջ ԺԱ+193: Փր. 2.50
- 1Է. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Մատենագրական Մանր Ու-
 սումնասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է-Ժ.
 Խիկար եւ իւր հիմատութիւնն, Ազապետոս եւ իւր
 Յորդորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
 Աբգարու եւ Քրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանա-
 գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեց-
 օրեայք: 1901: Էջ ԺԲ+384: Փր. 4.50
- 1Ը. Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաւս-
 տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: Էջ
 Ը+110: Փր. 1.50
- 1Թ. Վեքր Ս., Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ.
 Հ. Բ. Պիլէգրիճեան: 1901: Էջ Ծ+77: Փր. 1.—
10. Սանտաչճեան Յովսէփ Վ., Ասորեստանեայ
 եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
 որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան
 կը վերաբերին: 1901: Էջ 262: Փր. 4.50
- 10Ա. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական
 դիւցազնական վէպը: 1903: Էջ Ը+72 Փր. 1.—
- 10Բ. Մենեւիճեան Հ. Գ. Վ., Արդի լեզուագիտու-
 թիւնը: Հտր Ա.: 1903: Էջ Ը+204: Փր. 3.—
- 10Գ. Մարկարտ Ե., Հայ Բղեաշխը: Թրգմ. Հ. Թ.
 Կէտիկեան: 1903: Էջ 39: Փր. —.75

107. Գեղեցիկ Ն., Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան քա-
նակաթեմերու դրութեան (1 քարտէզով): Թրգմ. Հ.
Գ. Գարսնֆիլեան: 1903: Էջ Է+83: Փր. 2.—
108. Կիւրճեւերեան Բ. Վ., Ժովք, Ժովք-Տըւք եւ
Հոմֆ-Վլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսում-
նասիրութիւն: 1904: Էջ Ը+117: Փր. 1.50
109. Կիւրճեւերեան Բ. Վ., Կոլոտ Յովհաննէս Պատ-
րիարք. պատմագրական եւ քանասիրական ուսում-
նասիրութիւն: 1904: Էջ ԺԴ+227: Փր. 3.50
101. Պեղեքուրն Հ., Նպաստ մը հայ. լեզուի պատ-
մութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարսնֆիլեան: 1904:
Էջ Ը+87: Փր. 1.25
102. Տէր-Սիկրտչեան Գ. Եւ Անտոնեան Հ. Ե.,
Բնութիւն եւ համեմատութիւն Եզնկայ նորագիւտ
ձեռագրին: 1904: Էջ Է+105: Փր. 1.50
103. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յեղիսարեթուպոլիս:
Գ. Հտր. 1825-1904: Էջ Ժ+658: Փր. 7.—
- Ժ. Շտրեք Մ., Հայաստան, Բրիտանիան եւ արեւ-
մտեան Պարսկաստան քարելական-ատրեստանեայ
սեպագրերու համաձայն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկ-
ժնան: 1904: Էջ Է+222: Փր. 3.—
- ԺԱ. Խաչաթեանց Գր., Հայ Արշակունիք քսո
Մովս. Խորենացոյ, կամ Նոր ուսումնասիրու-
թիւններ Մովս. Խորենացոյ մասին: Թրգմ. Ար-
սէն, Ս. Սիմոնեանց: 1906: Էջ Ը+124: Փր. 1.50
- ԺԲ. Պեղեքուրն Հ., Հայերէն եւ դրացի լեզուները:
Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1907: Էջ ԺԱ+257:
Փր. 5.—
- ԺԳ. Հիւրջման Հ., Հին Հայոց տեղոյ անունները:
Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկժնան: 1907: Էջ ԺԶ+443:
Փր. 7.—
- ԺԴ. Պեղեքուրն Հ., Հին հայերէնի ցուցական դերանուն-
ները: Թրգմ. Հ. Ե. Տաշեան: 1907: Էջ Է+90:
Փր. 2.—
- ԺԵ. Գալեմքեարեան Հ. Գ. Վ., Կենսագրութիւն
Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ Ժամա-
նակին հայ կաթողիկեայք: 1908: Էջ ԺԳ+433:
Փր. 5.—

- Ժ. Աճառեան Հ., Հայերէն նոր բառեր նորագիտ
 Մասցորդաց գրոց մէջ: 1908: էջ 38: Ֆր. —60
- ԺԷ. Կիւրճեքեան Բ. Ժ. Վ., Եղիշէ, քննական ու-
 սումնասիրութիւն: 1909: էջ ԻԸ+458: Ֆր. 7.—
- ԺԸ¹. Ակիւնեան Հ. Ն., Տիմոթէոս Կուզ հայ մա-
 տենագրութեան մէջ: էջ 1—60:
- ԺԸ². Աճառեան Հ., Հայերէն նոր բառեր Տիմոթէոս
 Կուզի հակամտութեան մէջ: 1909: էջ 61—106:
 Ֆր. 1.50
- ԺԹ. Ակիւնեան Հ. Ն., Զարարիս Եպ. Գնունեաց
 եւ իւր տաղերը: 1909: էջ ԺԲ+87: Ֆր. 1.—
- Կ. Ակիւնեան Հ. Ն., Կիւրճեքեան Կաթողիկոս Վրաց:
 1910: էջ ԻԸ+315: Ֆր. 5.—
- ԿԱ. Մեհեղիշեան Հ. Գ. Ժ. Վ., Հայերէն լիզուի
 ուղղագրութեան խնդիրը: 1910: էջ 73: Ֆր. 1.—
- ԿԲ. Գիւրճեքեան Կ., Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան
 եւ անոնց ղիւսնագիտական եւ ազգային-իրաւա-
 կան յարաբերութիւնները Յուստինիանու ժամա-
 նակ: Թրգմ. Հ. Հ. Համբարեան: 1911: էջ Ը+162:
 Ֆր. 2.50
- ԿԳ. Մամոնեան Խ., Միսիթար Գօշի Դատաս-
 տանագիրքն ու ինչ հայոց քաղաքացիական իրա-
 ւունքը: 1911: էջ ԺԲ+344: Ֆր. 5.—
- ԿԴ. Առաքելեան Հ., Պարսկաստանի Հայերը, նրանց
 անցեալը, ներկան եւ ապագան: Ա. 1911: էջ Ը+97:
 Ֆր. 1.50
- ԿԵ¹. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Միջնադարեան ազ-
 գային տաղաշարիութիւնն ուսմակախառն. էջ 1—48:
- ԿԵ². Ակիւնեան Հ. Ն., Յովնաթան Նաղաշ եւ Նաղաշ
 Յովնաթանեանք եւ իրենց քանաստեղծական եւ
 նկարչական աշխատութիւնք: 1911. էջ 49—117:
 Ֆր. 1.50

